

ΕΜΠ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΔΠΜΣ 1Α: Έρευνα στην Αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός - Χώρος - Πολιτισμός

Διπλωματική εργασία:

Τα ερείπια της μεταβιομηχανικής κοινωνίας

μνήμη, αισθητική και αποκατάσταση

Σπουδαστής: Δημήτρης Θεοδώρου

Επιβλέπων: Γιώργος Παρμενίδης

Επιτροπή: Κων/νος Μωραΐτης, Ίων Τερζόγλου

Ιούλιος 2018

Εισαγωγή

1.1 Αντικείμενο της έρευνας

1.2 Μεθοδολογία

Η γοητεία του ερειπίου

2.1 Μνήμη

2.2 Φθορά

2.3 Νοσταλγικό σκηνικό

Βιομηχανικό ερείπιο

3.1 Η βιομηχανική πόλη (από την εποχή της εκβιομηχάνισης ως την αποβιομηχάνιση)

3.2 Το βιομηχανικό ερείπιο

3.3 Η ελληνική βιομηχανική πόλη (εκβιομηχάνιση και αποβιομηχάνιση στην Ελλάδα)

i Η Δραπετσώνα της αποβιομηχάνισης

ii Το εργοστάσιο λιπασμάτων

Αποκατάσταση και επανάχρηση

4.1 Gentrification στις πόλεις της αποβιομηχάνισης

i ΗΠΑ: Detroit, Νέα Υόρκη

ii Ευρώπη: Bilbao, Birmingham

iii Εξυγίανση στην Ελλάδα

4.2 Λιπάσματα Δραπετσώνας, προοπτικές

Επίλογος

Βιβλιογραφικές αναφορές

Εικ. 1: Λιβάσματα Δραπέτσωνας

1. Εισαγωγή

1.1 Αντικείμενο της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτελεί η μελέτη του βιομηχανικού ερειπίου, όπως έφτασε στην εποχή της αποβιομηχάνισης ως προς την ικανότητά του να δώσει αναπτυξιακό χαρακτήρα στις περιοχές που εντάσσεται. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και, καθώς οι εποχές αφήνουν πίσω τους ερείπια, διαφαίνονται, μέσα από αυτά, τα σημάδια που άφησε στα κτίσματα η ιστορία και οι κοινωνικές μεταβολές. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το βιομηχανικό ερείπιο στην Ελλάδα, παρατηρεί κανείς ότι η ενίσχυση της βιομηχανικής παραγωγής που εντοπίζεται, κυρίως, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, τη συγκέντρωση του κόσμου στα αστικά κέντρα. Αυτό προκάλεσε αλλαγές στον αστικό ιστό, αλλά και στην εγκαταλελειμμένη και ερειπωμένη πλέον ύπαιθρο.¹ Φτάνοντας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, του ελεύθερου εμπορίου, του αυτοματισμού και των υπηρεσιών, τα δεδομένα στο χώρο της βιομηχανίας άλλαξαν, τα εργοστάσια κλείνουν ή μεταφέρουν τις εργασίες τους σε τρίτες χώρες κι έτσι νέα ερείπια δημιουργούνται στις βιομηχανικές πόλεις ή στις παρυφές των περισσότερων πόλεων.

Η Δραπετσώνα, μια περιοχή όπου η ύπαρξη του λιμανιού συνέβαλε στην αύξηση της εμπορικής κίνησης, αποτέλεσε ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ήταν ο τόπος όπου μεταφέρθηκαν όλες οι βαριές εργασίες του Πειραιά και δημιουργήθηκαν τα πρώτα μεγάλα εργοστάσια, στα οποία απασχολήθηκαν οι κάτοικοι των γύρω περιοχών, οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, ενώ προσέλκυσε και πολλούς νέους κατοίκους που αναζητούσαν δουλειά. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, δημιουργήθηκε μια κατεξοχήν εργατική πολιτεία. Μέσα από το αστικό τοπίο της Δραπετσώνας, μπορεί κανείς να παρατηρήσει την άνθιση και την παρακμή της βιομηχανίας της χώρας. Η πόλη αυτή, υποβαθμισμένη από την αρχή της ύπαρξής της, με τα επιπλέον κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν από την αποβιομηχάνιση και με τα εργοστάσια που απέμειναν ερειπωμένα, οδεύει στη νέα εποχή, αναμένοντας τις παρεμβάσεις που θα αναβαθμίσουν αυτούς τους χώρους και, με την αλλαγή της χρήσης τους, θα φέρουν ξανά ζωή στον τόπο, όμως με άλλο τρόπο. Όμως τι είναι αυτό που την κράτησε πίσω, τη στιγμή που άλλες πρώην βιομηχανικές πόλεις έχουν ήδη αλλάξει μορφή και σκοπό, ενώ κάποιες άλλες, ακολουθώντας τις απαιτήσεις της εποχής, οδεύουν ήδη στο δεύτερο μετασχηματισμό τους;

Τι γίνονται όλα αυτά τα ερειπωμένα εργοστάσια που άφησε πίσω της η αποβιομηχάνιση; Υπάρχει κάποια ενδεικνυόμενη αντιμετώπιση του βιομηχανικού ερειπίου; Στην εποχή που τα εργοστάσια δεν έχουν λόγο ύπαρξης, μπορεί το βιομηχανικό ερείπιο να κάνει μία καινούργια αρχή και με αυτόν τον τρόπο να συμβάλει στην ανάπτυξη του τόπου;

¹ Οι αλλαγές αφορούν είτε στις εξελίξεις που έφερε ο αυτοματισμός είτε στην αναζήτηση φθηνών εργατικών χεριών και πρώτων υλών σε τρίτες χώρες. Το θέμα θα αναπτυχθεί στο κυρίως κείμενο.

1.2 Μεθοδολογία

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, θα γίνει μία προσπάθεια ερμηνείας της αιτίας που προκαλεί την αγάπη για τα ερείπια, μια αγάπη που, στην εποχή μας, ειδικά όταν πρόκειται για σύγχρονα ερείπια, φαίνεται να παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες σε σχέση με το παρελθόν, αφού δε μοιάζει να ενδιαφέρει η αισθητική του αξία -άλλωστε τα εργοστάσια δεν ξεχώρισαν ποτέ για την αισθητική τους- ή να μετράει τόσο το ερείπιο ως μνημείο, όσο η αγάπη για τη φθορά. Θα εξεταστεί ο ρόλος του χρόνου στην πρόκληση της φθοράς, θα ιδωθεί το ερείπιο ως μια επιστροφή στο παρελθόν, μια αναπαράσταση του προηγούμενου, αλλά και ως ένα νοσταλγικό σκηνικό, ένα ξεχωριστό έργο τέχνης που φέρει πάνω του σημάδια προηγούμενων ζωών. Παράλληλα, θα γίνει προσπάθεια να συσχετιστεί η μνήμη με τη νοσταλγία εκείνων των εποχών που τα κτίσματα βρισκόνταν στην ακμή τους, η παρακολούθηση της φυσικής φθοράς και η καταστροφή από ανθρώπινη παρέμβαση, αλλά και το συναίσθημα που μπορεί να προκαλέσει η αίσθηση της παρέμβασης της φύσης στο έργο τέχνης, που, στην προκειμένη περίπτωση, θεωρούμε ως τέτοιο το εκάστοτε κτίσμα. Θα διερευνηθεί αυτή η αγάπη για τα ερείπια, η οποία, αν και δεν ανακαλύφθηκε πρόσφατα, είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται έντονα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Από την εποχή που οι άνθρωποι ανακάλυψαν τη μνημειακή αξία των κλασικών ερειπίων μέχρι την έλξη για την καταστροφή, όπως εμφανίζεται στην εποχή του *ruin porn*, η φθορά έχει πάντα έναν ιδιαίτερο τρόπο να προσελκύει το ενδιαφέρον. Η γοητεία που ασκούν τα ερείπια στον παρατηρητή δεν είναι μόνο πνευματική, αλλά και αισθησιακή, τονίζει η Svetlana Boyrn, καθώς θεωρεί πως σχετίζονται με το σοκ που μας προκαλεί η ματαιότητα της ύπαρξης, με την προοπτική διάσταση της νοσταλγίας, ενώ συγχρόνως είναι γοητεία που ασκείται από την παρέμβαση της φύσης στο έργο του ανθρώπου που αφήνει τα σημάδια του μη αναστρέψιμου χρόνου. Και παρατηρεί πως "η νοσταλγία δεν είναι απλώς αντινεωτερική, αλλά συγχωνεύεται με το ίδιο το σύγχρονο έργο. Όπως και η νεωτερικότητα, η νοσταλγία έχει ένα ουτοπικό στοιχείο, αλλά δεν κατευθύνεται πλέον προς το μέλλον"².

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, θα γίνει μία προσέγγιση στην πόλη και στις αλλαγές που έφερε η εκβιομηχάνιση. Μέσα από την παρακολούθηση της ιστορίας, την άνοδο και την πτώση της βιομηχανίας, μαζί με τις κοινωνικές μεταβολές που τη συνόδευσαν, θα γίνει μία προσπάθεια παρατήρησης και συσχετισμού των πόλεων όπου αναπτύχθηκε η βιομηχανία και η πορεία τους μέχρι την αποβιομηχάνιση που έφερε ερειπωμένα κτήρια και άδειες πόλεις. Το ενδιαφέρον θα μεταφερθεί, τελικά, στην Ελλάδα και, ειδικότερα, στη Δραπετσώνα και στη δική της βιομηχανική πορεία, και θα αναφερθεί, ως χαρακτηριστική, η περίπτωση του εργοστασίου λιπασμάτων. Ενα εργοστάσιο που ξεκίνησε να λειτουργεί το 1909 και για πολλά χρόνια κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της ευρύτερης περιοχής. Ενα βιομηχανικό συγκρότημα που ακολούθησε την πορεία της εκβιομηχάνισης, φτάνοντας κατά την περίοδο του μεσοπολέμου να απασχολεί χιλιάδες εργαζόμενους, για να διακόψει τη λειτουργία του το 1999 κι έκτοτε να αποτελεί ένα χώρο εγκαταλελειμμένο, όπως και πολλές άλλες βιομηχανικές μονάδες στην εποχή της αποβιομηχάνισης. Χαρακτηριστική είναι και η πορεία που προβλέπεται να ακολουθήσει

2 Svetlana Boyrn, *Ruinophilia: Appreciation of Ruins*

στη συνέχεια, καθώς ήδη δρομολογείται η μετατροπή του σε χώρο πολιτισμού και αναψυχής. Όπως και πάλι ορίζει η τάση που θέλει τους κενούς βιομηχανικούς χώρους να αλλάζουν χρήση. Την εκβιομηχάνιση των πόλεων ακολούθησαν και οι σχετικοί κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Ο Levebvre παρομοιάζει αυτή τη διαδικασία με το φαινόμενο της επαγωγής, υποστηρίζοντας ότι "η διαδικασία εκβιομηχάνισης είναι το πηνίο και ότι ανάμεσα στα επαγωγικά ρεύματα μπορούμε να συμπεριλάβουμε τα σχετικά με την ανάπτυξη και το σχεδιασμό προβλήματα, τα ζητήματα που αφορούν την πόλη και την ανάπτυξη της αστικής πραγματικότητας"³ και τονίζει πως η εκβιομηχάνιση χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία, αν και η πόλη προηγείται αυτής.

Στο τρίτο μέρος θα αναζητηθούν χαρακτηριστικά παραδείγματα σε πρώην βιομηχανικές πόλεις που έφτασαν κάποιες φορές σε ακραία παρακμή, για να στραφούν σε τρόπους αναζωογόνησης προσαρμοσμένους στο νέο, παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Θα αναζητηθεί ο λόγος που, μέσα από την αγάπη για τα βιομηχανικά ερείπια, οι κοινωνίες οδηγούνται στην στην αξιοποίησή τους. Αυτά τα νέου τύπου ερείπια, που άφησε πίσω της η αποβιομηχάνιση, τα οποία, παρά το ότι αισθητικά απέχουν από αυτά που θαυμάζαμε ως τώρα, προκαλούν ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον σε όλο τον κόσμο. Η σύγχρονη τάση δείχνει μια αγάπη για τη φθορά και την παρακμή των αστικών κέντρων, μια νοσταλγική διάθεση των νέων να ζήσουν, να δημιουργήσουν και να ψυχαγωγηθούν σ' αυτά τα κέντρα. Ετσι, καθώς η παρακμή οδηγεί στην υποβάθμιση των χώρων αυτών, η ερείπωσή τους διακόπτεται με την επανάχρηση των βιομηχανικών κελυφών, που συνήθως μετατρέπονται σε χώρους πολιτισμού, διασκέδασης ή άσκησης επιχειρηματικότητας. Είναι τόσο σημαντική, τελικά, για τη συνέχιση της ύπαρξης μιας κοινωνίας, η διάσωση της βιομηχανικής της κληρονομιάς; Είναι μια τάση της εποχής ή η νοσταλγία για την εποχή της δευτερογενούς παραγωγής; Συσχετίζοντας την αξιοποίηση των βιομηχανικών χώρων με την παγκοσμιοποιημένη οικονομία και το *gentrification* και παρακολουθώντας τις τάσεις σε παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο, θα εξεταστεί και η υπόθεση της ιδιαιτερότητας της Δραπετσώνας, ειδικότερα σε σχέση με το εργοστάσιο λιπασμάτων, θα αναζητηθούν οι αιτίες που παραμένει αναξιοποίητος και αφημένος στην τύχη του αυτός ο ιστορικός χώρος, όπως και άλλοι βιομηχανικοί χώροι της περιοχής, αλλά και οι δυνατότητες που προσφέρονται στη μεταβιομηχανική εποχή.

Στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, επιστήμονες, διανοούμενοι και καλλιτέχνες έβλεπαν ένα δυστοπικό μέλλον που θα δημιουργούνταν από την κυριαρχία των μηχανών. Τώρα που οι μηχανές έχουν εξαντλήσει το έργο τους, η δυστοπία μοιάζει να έχει γίνει πραγματικότητα. Ωστόσο μέσα από την καταστροφή, φαίνεται πως γεννήθηκε μια διαφορετική στάση προς τις δυστοπικές περιπτώσεις, μια τάση διερεύνησής τους, ακόμη και μια έλξη απέναντί τους. Η αισθητική της φθοράς είναι μια τάση που εκδηλώνεται έντονα τα τελευταία χρόνια. Το *ruin porn*, με τη φωτογραφική, κυρίως, καταγραφή των ερειπίων, τα οποία παρουσιάζονται ως δείγμα ιδιαίτερης αισθητικής, θα μπορούσε να θεωρηθεί μια σύγχρονη τάση της τέχνης. Ίσως να μην υπήρξε εποχή που να εκφράζεται μεγαλύτερη αγάπη για τη φθορά και την καταστροφή. Ίσως ποτέ άλλοτε η παρακμή δε φάνταζε τόσο γοητευτική. Ειδικότερα, η αγάπη για το βιομηχανικό ερείπιο έγινε ιδιαίτερα αισθητή στο Detroit, μια πόλη όπου άνθισε η βαριά, κυρίως, βιομηχανία και κατέληξε πτωχευμένη, έρημη, εγκαταλελειμμένη από την αστική τάση και αφημένη στη φτώχεια και την παραβατικότητα, και με τα αμέτρητα βιομηχανικά κτήρια να καταστρέφονται. Αν και η πρόταση για τη δημιουργία ενός πάρκου-μνημείου καταστροφής⁴ παρουσίασε ιδιαίτερο, ιστορικό,

3 Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην Πόλη-Χώρος και Πολιτική, σελ. 21

4 Camilo Jose Vergara, The New American Ghetto, σελ. 12.

πολιτικό και κοινωνιολογικό, κυρίως, ενδιαφέρον, τελικά, η αξιοποίηση αυτών των κτηρίων, έδωσε ξανά ζωή στην πόλη, πάνω σε νέες βάσεις. Μπορούμε, ωστόσο, να πούμε πως ήταν μια πραγματική λύση στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την αποβιομηχάνιση, με δεδομένο ότι τα ανθρώπινα ερείπια εξακολουθούν να υπάρχουν δίπλα στα νέα μεγάλα εμπορικά και επιχειρηματικά κέντρα; Η Δραπετσώνα, που θα μπορούσε να ιδωθεί σαν μια μικρογραφία του Detroit, ή εστω μια μεταφορά της βιομηχανικής αυτής πόλης στην ελληνική πραγματικότητα -ειδικότερα όσον αφορά την πορεία της προς την αποβιομηχάνιση, τα αστικά κενά και την εγκατάλειψη- θα μπορούσε να έχει μια ανάλογη εξέλιξη; Θα μπορούσε και να διδαχθεί από τις μεταβιομηχανικές πόλεις για να αποφύγει τα λάθη τους; Καθώς διανύουμε αυτήν τη “μεταμοντέρνα”⁵ κατάσταση, οι πόλεις σε όλο τον κόσμο προσπαθούν να ανακαλύψουν και να προβάλουν τα σημεία που τις κάνει να ξεχωρίζουν. Για κάποιες πόλεις, κι απ’ ό,τι φαίνεται και για τη Δραπετσώνα, το βιομηχανικό τους παρελθόν είναι το σημείο αυτό. Το ερώτημα παραμένει ανοιχτό: Θα μπορούσε η πόλη να γίνει ένα μεταβιομηχανικό μνημείο και να αφεθεί με τα ερειπωμένα βιομηχανικά κτίσματα να τροφοδοτούν τη μνήμη του παρατηρητή που θα διαπιστώνει, βλέποντάς τα, τις αλλαγές και τα αίτια αυτής της πορείας ή να γίνει στροφή και αλλαγή πορείας, με την αξιοποίησή τους και τη χρήση τους για άλλους σκοπούς; Θα μπορούσαν οι παρεμβάσεις να μη διαγράψουν τη βιομηχανική της ιστορία και, κυρίως, πώς μπορούν να μην αγνοηθούν οι άνθρωποι και τα προβλήματα που προέκυψαν για αυτούς στη μεταβιομηχανική εποχή; Υπάρχουν ήδη προτάσεις⁶ και σχέδια που κατατέθηκαν για την αξιοποίηση των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών κτισμάτων αλλά και των πέριξ αυτών χώρων στην περιοχή της Δραπετσώνας. Ηδη η ανάπλαση στο χώρο των λιπασμάτων προχωράει και το εργοστάσιο έχει μπει στη διαδικασία του περάσματος στη νέα εποχή. Τα ερειπωμένα κτίσματα που σημάδεψαν τη ζωή του τόπου, ξαναζωντανεύουν με διαφορετική μορφή. Με αυτόν τον τρόπο, η συλλογική μνήμη θα μπορέσει να συνδέσει την ιστορία με τον πολιτισμό.

“Η συλλογική μνήμη διαμορφώνει διαρκώς πλαίσια υποδοχής του παρόντος. Συσχετίζει το παρελθόν με το παρόν έχοντας στόχο να επηρεάσει την έκβαση του παρόντος. Με τούτη την έννοια η συλλογική μνήμη πλάθει το μέλλον”⁷.

Ετσι, λοιπόν, στο μέλλον, φαίνεται πως η βιομηχανική παραγωγή θα αποτελεί ανάμνηση και οι χώροι θα προορίζονται μόνο για κατανάλωση. Άλλοτε εξυπηρετώντας τον πολιτισμό κι, άλλοτε ως εμπορικά κέντρα, είναι τελικά η αλλαγή χρήσης η λύση για όλα αυτά τα ερείπια που άφησε πίσω της η αποβιομηχάνιση; Αν ως ερείπωση ενός κτίσματος μπορούμε να χαρακτηρίσουμε “καποια ακραία έκπτωση που αναγκάζει το κτίσμα να μείνει χωρίς χρήση”⁸, θα ήταν σημαντικό να προσδιοριστεί και η εξέλιξη του χώρου αυτού. Η πλήρης καταστροφή των κτισμάτων αυτών είναι μια παλιά τακτική που στόχευε στην οικοπεδοποίηση για την εμπορική αξιοποίηση των χώρων. Όμως η επανάχρηση φαίνεται πως είναι αυτό που θα επικρατήσει. Ο ιδανικός τρόπος επανάχρησης, που προσαρμόζεται στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, αλλά στοχεύει στην αισθητική ανάδειξη, στη διατήρηση της μνήμης, αλλά και της κοινωνικής συνοχής, είναι αυτό που θα αναζητήσει αυτή η εργασία.

5 Δανειζόμαστε τον όρο έτσι όπως τον χρησιμοποιεί ο Λυοτάρ στο έργο του Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση, όπου ισχυρίζεται πως οι κοινωνίες περνάνε σ’ αυτήν την κατάσταση κατά τη μεταβιομηχανική εποχή που την τοποθετεί μετά το τέλος του 1950.

6 Θα αναφερθούν στο κυρίως κείμενο

7 Σταύρος Σταυρίδης, Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου σελ 14

8 Αριστείδης Αντωνάς, Η αναβολή της κατεδάφισης, σελ. 5

Εικ.2: Υαλουργείο Δραπετσώνας

2. Η γοητεία του ερειπίου

2.1 Μνήμη

Η φθορά σε κάποιο κτίσμα συνεπάγεται αλλαγές στην αρχιτεκτονική του μορφή, επομένως, το αποτέλεσμα που επιφέρει, η νέα εικόνα που θα δημιουργήσει στο κτίσμα, ξεφεύγει και από την αρχική πρόθεση του δημιουργού του. Ωστόσο οι άνθρωποι εξακολουθούν να θαυμάζουν αυτό το φθαρμένο δημιούργημα, ό,τι έχει απομείνει από το αρχιτεκτόνημα. Κι ο θαυμασμός αυτός είναι ο ίδιος είτε αυτό το φθαρμένο κτίσμα είναι ο Παρθενώνας, είτε είναι ένα εγκαταλελειμμένο βιομηχανικό κτήριο. “Το σύντριμμα εκφράζει του έργου την αισθητική αντοχή, όχι μόνον στην επιφάνεια αλλά και στη δομή”⁹ υποστηρίζει ο Π. Μιχαήλ και ίσως αυτό να αποτελεί και μian εξήγηση για τη μυστηριώδη αυτή αγάπη του ανθρώπου για το ερείπιο. Θα μπορούσε όμως αυτή η αγάπη να μην έχει να κάνει μόνο με την επιφάνεια και τη δομή ενός κτίσματος αλλά και με όλα όσα τα ερειπωμένα κτήρια σημαίνουν για την ιστορία του τόπου που τα φιλοξενεί για τον τρόπο με τον οποίο έχουν συνδεθεί με τη ζωή των ανθρώπων που κατοικούν σ’ αυτόν τον τόπο. Η μνήμη, στην προκειμένη περίπτωση, φαίνεται πως είναι πιο ισχυρή από το θαυμασμό για κάτι ωραίο. “Μια ζωή δίχως μνήμη δε θα ήταν ζωή, όπως μια διάνοια χωρίς τη δυνατότητα να εκφράζεται δε θα ήταν διάνοια. Η μνήμη μας είναι η συνοχή μας, η λογική μας, η δράση μας, το συναίσθημά μας”¹⁰. Φαίνεται πως, τελικά, σε κάθε περίπτωση, η μνήμη είναι σημαντική ακόμη και για την ίδια μας την ύπαρξη, είναι συνυφασμένη με τη ζωή μας.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η μνήμη έχει να κάνει με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται κανείς το χρόνο. Δεν υπάρχει μνήμη χωρίς χρόνο, ενώ συσχετίζεται μόνο με το παρελθόν, καθώς για το παρόν υπάρχει η αίσθηση και για το μέλλον η ελπίδα. Η μνήμη μπορεί ακόμη να συσχετιστεί με την εικόνα και τη φαντασία. Βλέποντας μια ζωγραφιά, αντιλαμβανόμαστε την πραγματική εικόνα που αποτυπώνει. Πέρα από τη φαντασία, η μνήμη είναι η ικανότητα με την οποία μπορεί κανείς, μέσα από την εικόνα ενός αντικειμένου, να αντιληφθεί την εικόνα ενός παρελθόντος αντικειμένου¹¹. Με αυτά τα δεδομένα, η εικόνα ενός κτίσματος, αυτό δηλαδή που δημιουργεί η αρχιτεκτονική, μπορεί να προκαλέσει τη μνήμη. Με τον ίδιο τρόπο, μπορεί να λειτουργήσει η μνήμη και με την εικόνα ενός κατεστραμμένου κτίσματος, του ερειπίου. Τα ερείπια έχουν παρόν και παρελθόν με διαφορετική μορφή και χρήση. Παρατηρώντας κανείς την εικόνα τους στο παρόν, μπορεί να αντιληφθεί πώς μπορεί να ήταν τα κτίσματα όταν υπήρχε ζωή μέσα σ’ αυτά. Η θέασή τους, η εικόνα ενός ερειπωμένου κτίσματος μπορεί να βοηθήσει τη μνήμη, καθώς, πέρα από την εικόνα, καταφέρνει να μας φέρει κοντά σε γεγονότα και καταστάσεις μιας άλλης εποχής. Για τον Α. Rossi “η μνήμη γίνεται το νήμα που διαπερνάει όλη την πολύπλοκη δομή της πόλης”¹². Οι μορφές, τα κτίσματα, οι χώροι μιας πόλης, η ζωή που υπήρχε και το αποτύπωμά της πάνω στους χώρους αυτούς, θα δημιουργήσει τη μνήμη του συνόλου όσων ζουν σε αυτήν. Σύμφωνα με τον Π. Κούρο, η ανάδειξη των ερειπίων με βάση την αξία μνήμης μπορεί, με τη διάσωση και την αποκατάσταση, να αποτελέσει υλικό μνήμης για επόμενες γενιές, καθώς δίνεται η δυνατότητα να εκμεταλλευτεί κανείς

9 Παναγιώτης Μιχαήλ, Η αισθητική αντοχή

10 Λουίς Μπουνιουέλ, η τελευταία πνοή σελ 11

11 Αριστοτέλης, μικρά φυσικά τόμος 1 <http://www.24grammata.com/wp-content/uploads/2010/12/aris-tot-mikra-1.pdf>

12 Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, σελ. 191

τη φθορά του κτηρίου για την άμεση αντίληψη του δυναμικού του χρόνου¹³.

Οι χώροι και τα κτίσματα που συγκροτούν μια πόλη, τα γεγονότα και οι καταστάσεις που έχουν συντελεστεί, θα ορίσουν τη συλλογική μνήμη, που είναι συνυφασμένη με την ιστορία του κάθε τόπου. Η συλλογική μνήμη μπορεί να συνδέσει το παρόν με το παρελθόν και να αποτελέσει πηγή πληροφοριών και ιστορικών στοιχείων για τον τόπο. Ωστόσο, ενίοτε, μπορεί να γίνει επιλεκτική, καθώς οι κοινωνικές ομάδες είναι αυτές που επιλέγουν τι είναι αυτό που θα θυμούνται και τι είναι εκείνο που θα αφήσουν να χαθεί στη λήθη. Η κάθε κοινωνική ομάδα, σε κάθε τόπο, θα επιλέξει με τα δικά της κριτήρια τα γεγονότα, τις καταστάσεις, αλλά και τις εικόνες που θα βοηθήσουν να χτιστεί η μνήμη της. Η αρχιτεκτονική είναι κι αυτή συνδεδεμένη με τη συλλογική μνήμη, μέσω της εικόνας, καθώς τα κτίσματα μπορούμε να θεωρήσουμε πως αποτελούν την οπτικοποίησή της. Κατά τον Rossi "συλλογική φύση και ατομικότητα των αστικών συντελεστών εμφανίζονται τώρα ως τα στοιχεία που συνιστούν την ίδια τη δομή της πόλης. Η μνήμη, στο εσωτερικό αυτής της δομής, είναι η συνείδηση της πόλης"¹⁴.

Η συλλογική μνήμη αποτυπώνεται στα μνημεία κι ένα μνημείο μπορεί να είναι κάποιο ερείπιο, το υλικό του οποίου έχει αποκτήσει την απαραίτητη εμπειρία που χρειάζεται για να μαρτυρήσει κάποιο γεγονός στο οποίο έχει υποβληθεί, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει με ένα κτήριο που καταστράφηκε από τον πόλεμο. Η ιστορία ενσωματώνεται στα ερείπια και το γεγονός υπενθυμίζεται με το ίχνος που άφησε πάνω στο κτήριο.

Για τον Σ. Σταυρίδη, η συλλογική μνήμη είναι "τόπος παραγωγής κοινά αναγνωρίσιμων νοημάτων". Επιπλέον, οι συλλογικές μνήμες "διαμορφώνονται στη διαδικασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης" ενώ "έχουν τελεστικό χαρακτήρα, δηλαδή η τέλεσή τους επιφέρει δράσεις και αντιδράσεις"¹⁵. Ετσι, καθώς τελούνται τα γεγονότα, επαναλαμβάνονται καταστάσεις και συμπεριφορές οι οποίες θα διαμορφώσουν τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας και θα συμβάλλουν στην εδραίωση της συλλογικής μνήμης. Παρατηρείται δηλαδή μια επαναληψιμότητα αλλά και μια συνέχεια σε συμβάντα που θα εδραιώσουν τη συλλογική μνήμη. Σε μια παρόμοια συνέχεια αναφέρεται και ο Μ. Foucault, λέγοντας πως "ολόκληρη η φύση αποτελεί ένα μεγάλο υφάδι, όπου τα όντα ολοένα και περισσότερο μοιάζουν μεταξύ τους, όπου τα γειτονικά άτομα μοιάζουν απείρως μεταξύ τους"¹⁶. Είναι, λοιπόν, μια φυσική λειτουργία κατά την οποία η επανάληψη και η συνέχεια μιας κατάστασης οδηγούν σε κοινά χαρακτηριστικά. Στην προκειμένη περίπτωση, επαναλαμβάνονται γεγονότα που αφορούν μια κοινωνία, τα μέλη της κοινωνίας τα καταγράφουν κι έτσι διαμορφώνεται μια κοινή μνήμη. Η κοινωνία, με το πέρασμα του χρόνου και τις επιρροές που αποκτά από την επανάληψη των συμβάντων, θα διαμορφώσει και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Κι όταν πλέον θα αποκτήσει συνείδηση του χρόνου, θα δει μέσα του αυτήν την επανάληψη, σύμφωνα όμως με τον Guy Debord, που αναφέρει πως "η στατική κοινωνία οργανώνει το χρόνο με βάση την άμεση εμπειρία της απ' τη φύση, σύμφωνα με το πρότυπο του κυκλικού χρόνου"¹⁷, έργο της είναι να τον αρνηθεί.

13 Παναγιώτης Κούρος, Αισθητική του αρχιτεκτονικού ερειπίου, σελ. 35

14 Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, σελ. 191

15 Σταύρος Σταυρίδης, Μνήμη και εμπειρία του χώρου σελ 13

16 Επιπλέον, ο Foucault, συνεχίζοντας την αναφορά του στο αντικείμενο, υποστηρίζει πως "η χρονική σειρά δεν μπορεί να ενσωματωθεί στη διαβάθμιση των όντων. Οι εποχές της φύσης δεν προδιαγράφουν τον εσωτερικό χρόνο των όντων και της συνέχειάς τους, υπαγορεύουν τις θεομηνίες που δεν έπαψαν να τα διασπείρουν, να τα καταστρέφουν, να τα ανακατεύουν, να τα χωρίζουν, να τα περιλίσσουν. Δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει η υποψία ενός εξελικτισμού ή ενός μεταμορφισμού μέσα στην κλασική σκέψη, γιατί ο χρόνος δεν αντιμετωπίζεται ποτέ ως αρχή ανάπτυξης για τα έμβια όντα στην εσωτερική τους οργάνωση, αντιμετωπίζεται ως δυνατή αναστάτωση μέσα στον εξωτερικό χώρο όπου ζουν". Μισέλ Φουκώ, οι λέξεις και τα πράγματα, σελ. 214, 219, 220

17 Γκυ Ντεμπόρ, η κοινωνία του θεάματος σελ 100

Την επανάληψη και τη συνέχεια που υπάρχει στο χρόνο, είχε επισημάνει αρχικά ο Αριστοτέλης. Επιχειρώντας να προσδιορίσει τα συστατικά του, υποστηρίζει πως "το ένα μέρος του υπήρξε και πλέον δεν υπάρχει, το άλλο θα υπάρξει και ακόμη δεν υπάρχει" και τον διαιρεί σε δύο μέρη, το παρελθόν και το μέλλον, επισημαίνοντας πως ο χρόνος "δε μοιάζει να συνίσταται από το 'τώρα'", το οποίο υποστηρίζει πως αλλάζει διαρκώς, καθώς "δε νοείται ύπαρξη χρόνου άνευ μεταβολής", για να καταλήξει πως ο χρόνος είναι κίνηση, καθώς το τώρα αποτελεί ένα σημείο που λειτουργεί ως τέλος και αρχή του χρόνου, τέλος του παρελθόντος και αρχή του μέλλοντος, κάτι που διαρκώς επαναλαμβάνεται¹⁸.

Θεωρώντας πως ο χρόνος έχει μία κυκλική πορεία, με τα γεγονότα να επανέρχονται και να επαναλαμβάνονται, το ερείπιο θα μπορούσε να ιδωθεί ως μια αναπαράσταση του προηγούμενου. Αυτού που έχει φθείρει το πέρασμα του χρόνου, η καταστροφική δύναμη της φύσης, αλλά συχνά, όπως έχει δείξει και η ιστορία, και ο ίδιος ο άνθρωπος, με τη δική του αυτοκαταστροφική παρέμβαση, ακόμη και στα δικά του δημιουργήματα. Το συσχετισμό φύσης και ανθρώπινης ιστορίας με το ερείπιο βλέπει κι ο Walter Benjamin, παρατηρώντας πως η ιστορία ενοποιείται με φυσικό τρόπο στο φυσικό περιβάλλον, και παραλληλίζοντας την αιώνια ζωή με τη διαδικασία της αποσύνθεσης. Το ερείπιο γίνεται μια αναπαράσταση που μπορεί να συνοδεύεται από τις πιο μελαγχολικές μνήμες. Σαν αυτές που συνοδεύουν το άνθρωπο που παρατηρεί τη φθορά της ίδιας του της ύπαρξης.

"Έχουμε λησμονήσει προ πολλού το τελετουργικό με το οποίο ανεγέρθηκε το σπίτι της ζωής μας. Όταν όμως πρόκειται να δεχτεί επίθεση και ήδη το πλήττουν οι βόμβες του εχθρού, τι ρημαγμένες, τι αλλόκοτες αρχαιότητες δεν φανερώνονται μες στα θεμέλια. Και τι δεν έχει καταχωνιαστεί και θυσιαστεί με ξόρκια, τι ανατριχιαστική συλλογή σπάνιων αντικειμένων εκεί κάτω όπου το καθημερινό φυλάγεται στα πιο βαθιά φρεάτια"¹⁹.

Ο W. Benjamin ανακαλύπτει το παρελθόν στο ξεχασμένο υπόγειο του σπιτιού της ζωής μας κάθε φορά που υπάρχει απειλή για καταστροφή. Και καθώς "οι αλληγορίες είναι στη σφαίρα των σκέψεων, αυτό που είναι τα ερείπια στη σφαίρα των πραγμάτων"²⁰, επιλέγει αυτόν τον αλληγορικό τρόπο, για να δείξει κατά πόσο η επαναφορά του παρελθόντος, με την ανακάλυψη αυτού που κάποτε υπήρξαμε, μπορεί να αποτρέψει τη λήθη.

Με παρόμοιο αλληγορικό τρόπο, ο J. Derrida συσχετίζει την αγάπη για τα ερείπια με την αγάπη για τον άνθρωπο που βλέπει σ' αυτά τη δική του φθαρτή ύπαρξη. Αναφέρεται σε μια αυτοπροσωπογραφία ενός προσώπου που είναι η αναπαράσταση της μνήμης του εαυτού του, όπου το σχήμα χάνει την ακεραιότητά του, χωρίς ωστόσο να αποσυντεθεί²¹. Η φθορά, που εμφανίζεται ως ατέλεια στη δομή ενός κτίσματος αντανakλάται στον άνθρωπο και μπορεί να είναι ο συμβολισμός για την αποδόμηση του προηγούμενου ή ακόμη και η μελαγχολία που προκαλεί η θέαση αυτής της φθοράς. Τα ερείπια είναι το παρελθόν, είναι ένας τόπος όπου κάποτε υπήρξε ζωή, η οποία τώρα πια έχει φύγει, ωστόσο αποτελεί άμεσα αντιληπτή παρουσία. "Το ερείπιο δημιουργεί την παρούσα μορφή μιας προηγούμενης ζωής, όχι σύμφωνα με τα περιεχόμενα ή τα κατάλοιπα αυτής της ζωής, αλλά σύμφωνα με το παρελθόν της"²².

18 Αριστοτέλης, Φυσικά Δ, Ζήτρος, 2008

19 Walter Benjamin, Μονόδρομος, σελ. 37-38

20 Walter Benjamin, The origin of german tragic drama, σελ. 178

21 Derrida Jacques Memoires d'aveugle - l'autoportrait et autres ruines, σελ. 72

22 Georg Simmel, the ruin, σελ. 385

Εικ.3: Αρχαιολογικός χώρος Μι Σον, Βιετνάμ, Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς UNESCO

2.2 Φθορά

Το πέρασμα του χρόνου, τα φυσικά φαινόμενα, η ίδια η φύση αφήνουν τα σημάδια τους πάνω στα υλικά. Η φθορά των υλικών δημιουργεί μια νέα εικόνα, αλλά και ένα νέο συναίσθημα. Τα φθαρμένα κτήρια, οι μισογκρεμισμένοι τοίχοι, οι στέγες που κατέρρευσαν, η μούχλα, η σκουριά, η πατίνα των υλικών τους γίνονται αντικείμενα θαυμασμού και δέους. Τι είναι αυτό που προκαλεί αυτήν την έλξη για τη φθορά ενός κτίσματος; Και γιατί η αισθητική του κτίσματος αυτού, τελικά, είναι το τελευταίο πράγμα που επηρεάζει το συναίσθημα που προκαλεί η θέασή του, καθώς αυτό ερειπώνεται;

Ο ρόλος της φύσης, είτε στα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα για τη δημιουργία της πόλης και των κτισμάτων που τη συγκροτούν, είτε ακόμη και σε κείνα που συντελούν στην καταστροφή τους, είναι καθοριστικός. Ο G. Simmel παρατηρεί πως "το ερείπιο ενός κτηρίου σημαίνει ότι, όπου το έργο τέχνης πεθαίνει, άλλες δυνάμεις και φόρμες, εκείνες της φύσης, έχουν αναπτυχθεί"²³. Οι δυνάμεις αυτές δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθούν καταστροφικές, αφού μπορούν να δημιουργήσουν κάτι καινούργιο, κάτι διαφορετικό, κι έτσι το έργο τέχνης να εξακολουθεί να υπάρχει σε μια νέα μορφή, αποτελώντας όμως έτσι ένα νέο σύνολο. "Η φύση έχει μετατρέψει το έργο τέχνης σε υλικό για τη δική της έκφραση"²⁴, αφού είναι μία από τις δύο δυνάμεις που επιδρούν πάνω σε ένα κτίσμα για να καταλήξει ερείπιο. Η ανθρώπινη βούληση είναι η πρώτη δύναμη, η δημιουργική, αυτή που εξαιτίας της έχει κατασκευαστεί το κτήριο, το οποίο υψώνεται προς τα πάνω, για να έρθει στη συνέχεια η διαβρωτική δύναμη της φύσης και να προκαλέσει καταστροφή, δίνοντας στο έργο τέχνης μια νέα μορφή. Είτε με κάποιο σεισμό είτε με αέρα, βροχή ή όποιο φυσικό φαινόμενο και, σε συνάρτηση με το χρόνο, συμβάλλει στην προς τα κάτω πορεία του κτίσματος. Παρατηρεί κανείς, ωστόσο, πως οι ίδιες αντιθέσεις επιδρούν και στην ίδια μας την ύπαρξη κι έτσι, είναι φυσικό, η φθορά του κτίσματος να μπορεί να παραλληλισθεί με τη φθορά που προκαλείται στον ίδιο τον άνθρωπο, παρά την προσπάθειά του να την αποφύγει. Παρά ταύτα, η δύναμη της φύσης μπορεί να επιδράσει με τρόπο που να επιφέρει μια νέα μορφή, η οποία ενδεχομένως να είναι περισσότερο ελκυστική κι από την προηγούμενη, αφήνοντας ωστόσο αδιευκρίνιστη την αιτία που προκάλεσε αυτήν την έλξη, καθώς δεν είναι πάντα εφικτό να ερμηνευτεί ο λόγος ή γιατί κάθε φορά είναι διαφορετικός ο λόγος για τον οποίο αυτή η φθορά προκαλεί αυτήν την ιδιαίτερη γοητεία σε όποιον την αντικρίζει.

Για την ίδια δύναμη της φύσης κάνει λόγο και ο Π. Μιχελής, αναφέροντας ως παράδειγμα ναούς κατεστραμμένους από σεισμό, και επισημαίνοντας πως η δομή τους θα ορίσει και τον τρόπο με τον οποίο γκρεμίζονται, ενώ θα μείνει όρθιο ό,τι αντέχει σ' αυτές τις δυνάμεις και τους νόμους. Συγχρόνως παρατηρεί το αισθητικό αποτέλεσμα της καταστροφής αυτής. "Προκαλούν ένα έργο νέο, έργο τραγικό, γιατί είναι προϊόν καταρρέυσεως και όχι ανορθώσεως, αλλά στατικώς ορθό και κατά τούτο, δυνάμει, συνθετικώς υγιές"²⁵. Το ερείπιο είναι ένας τόπος με ζωή από τον οποίο η ζωή έχει ξεφύγει, παρατηρεί ο Simmel, χωρίς ωστόσο να θεωρεί πως αυτό είναι κάτι αρνητικό. "Το ερείπιο δημιουργεί την παρούσα

23 Georg Simmel, *The ruin*, σελ. 380

24 Georg Simmel, *The ruin*, σελ. 381

25 Παναγιώτης Μιχελής, *Η αισθητική αντοχή*

μορφή μιας προηγούμενης ζωής, όχι σύμφωνα με τα περιεχόμενα ή τα κατάλοιπα αυτής της ζωής, αλλά σύμφωνα με το παρελθόν της²⁶ τονίζει, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο γοητεύει το ερείπιο, να ανακαλύψει από πού πηγάζει η γαλήνη που προκαλεί η εικόνα αυτή. Κι όπου δεν υπάρχει πια ζωή, επεμβαίνει η φύση. Η βλάστηση πυκνώνει, αναρριχόμενα φυτά μπορούν ακόμα και να εισβάλλουν στο εσωτερικό του κτίσματος από κάποιο σπασμένο παράθυρο, άλλα φυτά φυτρώνουν πάνω σε τοίχους και οροφές κι έτσι το ενσωματώνουν στο δικό τους περιβάλλον. Το ερείπιο μεταλλάσσεται συνεχώς και πάντα έχει κάτι καινούργιο να δείξει.

Παράλληλα με τη δύναμη της φύσης, δε θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει και την εξίσου σημαντική επίδραση της δύναμης του χρόνου, για τον οποίο ο A. Schopenhauer θεωρεί πως είναι η μοναδική αιτία της φθαρτότητας, η οποία φανερώνει πόσο μάταιος αγώνας είναι η βούληση για ζωή. "Ο χρόνος είναι εκείνος εξαιτίας του οποίου το καθετί στα χέρια μας γίνεται ανούσιο και χάνει την πραγματική του αξία"²⁷ υποστηρίζει. Ετσι και κάθε κατασκευή, όσο άρτια κι αν είναι, όσο προσεγμένα κι αν είναι τα υλικά της, στο πέρασμα του χρόνου θα εμφανίσει φθορές και αλλοιώσεις. Ο M. Heidegger, αναφέρεται στην επίδραση του χρόνου στα έργα τέχνης και, μιλώντας για τη φθορά τους, υποστηρίζει πως "δεν είναι πια αυτά που ήταν. Είναι βέβαια τα ίδια αυτά έργα που στέκονται ως αντικείμενο συνάντησης, αλλά ο εαυτός τους είναι κάτι που υπήρξε στο παρελθόν"²⁸. Τα έργα τέχνης, τώρα πια, τα βλέπει σαν αντικείμενα που έχουν πλέον χάσει την παλιά εσωτερική τους ηρεμία.

Ο Π. Μιχελής παρατηρεί την επίδραση του χρόνου στα κτήρια και περιγράφει την αλλοίωση των σχημάτων, αναφέροντας πως "φθείρει τις ακμές των όγκων, της επιφάνειας την υφή, κι έτσι η πληρότητα των γραμμών και των επιπέδων ατονεί"²⁹. Σ' αυτό το σημείο τοποθετεί τη φαντασία η οποία έχει την ελευθερία να αποκαθιστά ιδεατά τη μορφή του έργου, χωρίς να δεσμεύεται από την κανονικότητα των σχημάτων. Ο χρόνος φθείρει με ένα διαφορετικό και απρόβλεπτο τρόπο ακόμη και τα ίδια υλικά, ενώ τα χρώματα αλλοιώνονται κι αυτά με διαφορετικό τρόπο το καθένα. Ετσι, τα αρχικά χαρακτηριστικά χάνουν τη λάμψη τους, αποκτούν όμως ένα μυστήριο, καθώς αποκαλύπτεται η αιώνια νεότητα, καθώς η αισθητική αντοχή του έργου ξεπερνά την υλική. "Το έργο εξαϋλώνεται, με την έννοια ότι το πνευματικό του περιεχόμενο διαφαίνεται εναργέστερα μέσα από τη φθαρμένη εξωτερική του μορφή"³⁰. Ενα κτίσμα αφημένο στη δύναμη της φύσης, με το πέρασμα του χρόνου, θα αποτελέσει ένα έργο διαφορετικό από αυτό που ο άνθρωπος δημιούργησε. Το ερείπιο, λοιπόν, είναι το αποτέλεσμα του συνδυασμού της φύσης και της ανθρώπινης δημιουργίας και η αισθητική του αξία "συνδυάζει τη δυσαρμονία, την αιώνια μεταστροφή της ψυχής που αγωνίζεται ενάντια στον εαυτό της, με την ικανοποίηση της μορφής, την περιορισμένη σταθερότητα του έργου τέχνης".³¹

26 Georg Simmel, *The ruin*, σελ. 385

27 Αρτουρ Σοπενχάουερ, για τη δυστυχία του κόσμου, σελ. 44

28 Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, σελ. 67

29 Παναγιώτης Μιχελής, *Η αισθητική αντοχή*

30 Παναγιώτης Μιχελής, *Η αισθητική αντοχή*

31 Georg Simmel, *The ruin*, 384

2.3 Νοσταλγικό σκηνικό

Ενας ακόμη τρόπος που θα μπορούσε να ιδωθεί το ερείπιο είναι σαν ένα σκηνικό, ένα ξεχωριστό έργο τέχνης, το οποίο φέρει πάνω του σημάδια από προηγούμενες ζωές. Η θέασή του προκαλεί μια νοσταλγία για την εποχή που το κτίσμα ήταν στην ακμή του και για όσους πέρασαν από εκεί και άφησαν τα ίχνη τους. Η νοσταλγία θα μπορούσε να είναι μία ουτοπία και η νοσταλγική επιθυμία συνδέεται με το χώρο και το χρόνο κι αυτές οι χωρικές και χρονικές επιθυμίες που προκαλούν νοσταλγία, μπορούν να εκφραστούν μέσα από το αρχιτεκτονικό ερείπιο³². Η νοσταλγία μάς υπενθυμίζει πως ο χρόνος δεν είναι αναστρέψιμος, δεν μπορεί κανείς να επαναφέρει το παρελθόν, ωστόσο υπάρχει μια λαχτάρα για αυτό, μια επιθυμία να μείνει κανείς πίσω, σε μια άλλη εποχή, άλλη κατάσταση ή και άλλο τόπο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κεντρικού ήρωα της νοσταλγίας του Α. Ταρκόφσκι, ο οποίος εκφράζει την άρνησή του για την εποχή του, έχοντας την άποψη πως πρέπει όλοι μαζί οι άνθρωποι να προσπαθήσουν να σωθούν από την ανελέητη παράνοια του σύγχρονου πολιτισμού. Η νοσταλγία είναι ταυτισμένη με την προσκόλληση σε πράγματα από το παρελθόν, σε εποχή με διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικό τρόπο σκέψης, διαφορετικές συνήθειες και ο νοσταλγός τους θέλει να επιστρέψει εκεί και του είναι δύσκολο να συγχρονιστεί με το σήμερα. Ειδικά στην ταινία του, ο Ταρκόφσκι παρουσίασε έναν άνθρωπο αποξενωμένο από τον κόσμο και από τον εαυτό του, που ζει σε μια ξένη χώρα, βυθισμένος στη νοσταλγία για τον τόπο του, αλλά και στην "ολοκληρωτική επιθυμία του για την ακεραιότητα της ύπαρξης"³³, πράγμα που γίνεται ιδιαίτερα έντονο στο τελικό του πλάνο, όπου τοποθέτησε ένα ρώσικο σπίτι με τον περιβάλλοντα χώρο του, μέσα σε έναν ερειπωμένο ιταλικό ναό.

Μία διαφορετικής αιτίας προσκόλληση στο παρελθόν παρατήρησε Ο Μ. Mazower, ο οποίος διαπιστώνει πως, μετά από μαζική ανεργία, ο κόσμος στρέφεται στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, ενώ τη manía για επιστροφή στις ρίζες και τις κληρονομίες, τη θεωρεί αποτέλεσμα της μετανεωτερικότητας, που τη συνόδευε ένα "πολιτικά ακινητοποιημένο εκλογικό σώμα, υπερβολικά ψυλλιασμένο πια για να εμπιστευτεί τα μέσα επικοινωνίας και στερημένο απ' οποιαδήποτε αξιόπιστη πηγή γνώσης"³⁴. Ετσι, στο τέλος του εικοστού αιώνα, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της εμπορευματοποίησης της κουλτούρας, φαινόμενο το οποίο συνεχίζεται και στις μέρες μας με αμείωτη ένταση. Ο κόσμος αναζητά τις ρίζες τόσο στη μουσική, στην τέχνη, στον τρόπο ζωής, όσο και στο χώρο, στα κτίσματα αλλά και στο ίδιο το φυσικό περιβάλλον κάθε τόπου.

"Ο λαός είναι τις πιο πολλές φορές συντηρητικός, γιατί δρα με βάση κληρονομικά ένστικτα και όχι με βάση καινούργιες ατομικές μεθόδους σκέψης"³⁵ είχε πει ο Μ. Νορντάου, σε μια εποχή που ο κόσμος αναζητούσε την πρόοδο, η οποία βρισκόταν στη μηχανή. Στα τέλη του 20ου αιώνα, και καθώς οι μηχανές μοιάζει να έχουν ολοκληρώσει το έργο τους, οι άνθρωποι επιχειρούν επιστροφή στις ρίζες, αναζητούν τις παραδόσεις τους, προσπαθούν να αναβιώσουν έθιμα από άλλες εποχές, τα οποία ενδεχομένως το

32 Andreas Huyssen, *nostalgia for ruins*, σελ 7

33 Αντρέι Ταρκόφσκι, *Σμιλεύοντας το χρόνο*, σελ 281

34 Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος - ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, σελ. 339

35 Μαξ Νορντάου, *Τα κοινωνικά φαινόμενα*, σελ. 157

Εικ.4.5: Ρομαιοκαθολική εκκλησία στο Λονδίνο St Dunstan in the East

μόνο νόημα που έχουν να διατηρούνται, είναι αυτό της μνήμης. Από το έθnik, περάσαμε στο βίντατζ, στα ρετρό αντικείμενα στη διακόσμηση, στο ντύσιμο, στην τάση που επικρατεί στη μουσική για επιστροφή σε άλλες δεκαετίες. Οι άνθρωποι έχουν διεθνοποιήσει την κουλτούρα τους, ωστόσο η προσκόλληση σε άλλες εποχές εξακολουθεί να υπάρχει.

Αυτά είναι κάποια από τα χαρακτηριστικά της εποχής μας, που δείχνουν ότι αυτή η νοσταλγική κατάσταση φαίνεται να έχει γίνει τάση και τρόπος ζωής. Αυτή η τάση και η διάθεση για επιστροφή σε άλλες εποχές διευκολύνθηκε και μέσα από την εμπορευματοποίηση της μνήμης, που γίνεται εμφανής στον τρόπο που προβάλλονται διάφορα σύμβολα, μύθοι και εικόνες. Εξωτερικές ή και προσθετικές αναμνήσεις κάνουν εντονότερη τη μνήμη μέσα από ταινίες, τηλεοπτικά προγράμματα ή αναμνηστικά προϊόντα. Η τάση για επιστροφή στο παρελθόν εντοπίζεται και στην αυξανόμενη αγάπη για το ερείπιο και για τη φθορά, πάνω στην οποία είναι χαραγμένη η ιστορία ενός κτίσματος. Τελικά φαίνεται πως αυτό που αυξάνεται, είναι η αγάπη για την ιστορία των τόπων και των χώρων που δημιουργήθηκαν σ' αυτούς. Η αστική αναγέννηση ιστορικών περιοχών, τα μουσεία και τα αξιοθέατα πολιτιστικής κληρονομιάς όπου οι οπτικοακουστικές παρουσιάσεις του τρόπου με τον οποίο ήταν κάποτε τα πράγματα, ενισχύουν ακόμα περισσότερο τη μνήμη και τη νοσταλγία για άλλες εποχές³⁶.

"Τα ερείπια μας κάνουν να σκεφτόμαστε το παρελθόν που θα μπορούσε να ήταν και το μέλλον που δεν συνέβη ποτέ"³⁷ υποστηρίζει η S. Boym, η οποία εντοπίζει και το σοκ που μπορούν να προκαλέσουν για τη ματαιότητα της ύπαρξης, όταν πλέον η ρωγμή και ο τρόπος που μέσα από αυτήν ξεπροβάλλει η βλάβηση, αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον κι από το όποιο μεγαλειώδες κτίσμα. Εξάλλου η μοίρα του μεγαλείου είναι η καταστροφή, την οποία ο Nietzsche εντοπίζει και στο χώρο της τέχνης, για να επισημάνει τη ματαιότητά του.

"Το πρότυπο του μεγάλου ανθρώπου παρακινεί άλλες, πιο ματαιόδοξες φύσεις, να τον μιμηθούν υπερβολικά ή να τον ξεπεράσουν· επιπρόσθετα, όλα τα μεγάλα ταλέντα έχουν τη μοιραία ιδιότητα να καταπνίγουν πολλές δυνάμεις και βλαστούς και να αφήνουν θαρρείς έρημη γη γύρω τους"³⁸.

Αν μετέφερε κανείς τη ματαιοδοξία του ανθρώπου πάνω στο κτίσμα, αυτή η ματαιότητα θα γινόταν εμφανής στην κατασκευή που άλλοτε ήταν σπουδαία και μεγαλοπρεπής, έφτασε όμως να έχει χάσει την αίγλη της, προκαλεί ωστόσο νοσταλγία για την εποχή που βρισκόταν στην ακμή της. Αυτή τη ματαιότητα μπορεί κανείς να παρατηρήσει στα μεγαλοπρεπή αρχαία ερείπια, που, κατά το παρελθόν, αγαπήθηκαν τόσο που εμφανίστηκε στην Ευρώπη η τάση να τα μιμηθούν, μέσα από το ρεύμα του νεοκλασικισμού, χάρη στο αίσθημα νοσταλγίας που προκαλεί η γραφικότητά τους. "Η ουσία του γραφικού συνίσταται στην έκφραση της 'παγκόσμιας αποσύνθεσης'"³⁹ γράφει ο J. Ruskin. Η γραφικότητα δε συνίσταται τόσο στη φθορά, αφού δε θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να προκαλέσουν την ίδια αίσθηση τα μαραμμένα λουλούδια, όσο στην αίσθηση που προσφέρουν οι σχισμές, οι ρωγμές, οι λεκέδες που αφήνει στα κτίσματα ο χρόνος, όπως και ό,τι φυτρώνει ανάμεσα στις ρωγμές αυτές. Η εικόνα, του αφημένου στις δυνάμεις της φύσης και στο έλεος του χρόνου κτίσματος, έχει την ικανότητα να φέρνει την αρχιτεκτονική τόσο κοντά στη φύση, προσδίδοντάς της ιδιότητες που σχετίζονται με όσα το ανθρώπινο βλέμμα αντλεί ευχαρίστηση από τη θέασή τους.

Η γραφικότητα είναι το κύριο χαρακτηριστικό του κλασικού ερειπίου, ένα χαρακτηριστικό που

36 Tim Edensor, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, σελ. 126-127

37 Svetlana Boym, *Ruinophilia: Appreciation of Ruins*

38 Νίτσε, *Ανθρώπινο πολύ ανθρώπινο*, σελ 183-184

39 John Ruskin, *The seven lamps of architecture*, σελ. 179

προκαλεί ευχαρίστηση. Αν και συντελέστηκε καταστροφή, φαίνεται πως επήλθε γαλήνη, καθώς η φύση συμφιλιώθηκε με το ανθρώπινο έργο. Από την άλλη, ο Π. Μιχελής υποστηρίζει πως τα μαρμάρια ερείπια της κλασικής αρχιτεκτονικής μοιάζουν να έχουν υποστεί εξάρθρωση, διατηρώντας ωστόσο το ύφος τους και την πλαστικότητά τους, η οποία χάνεται αν γίνει αλλαγή στα μέλη τους σε μια προσπάθεια αποκατάστασης. Αντιθέτως, τα πλινθόκτιστα των επόμενων περιόδων, των οποίων τα ερείπια είναι άμορφοι σωροί, δίνοντας την εντύπωση κατάρρευσης, επιδέχονται υποστηλώσεις και παρεμβάσεις, αφού αυτές δεν καταστρέφουν το ύφος και τη γραφικότητά τους⁴⁰.

Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς πως στο κλασικό ερείπιο ταιριάζει ο ορισμός του ωραίου. Αντίθετα, δεν υπάρχει κάτι ωραίο στον άγριο τρόπο που δημιουργούνται τα σύγχρονα ερείπια, ωστόσο θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει στον Ι. Kant την αιτία που προκαλεί αυτήν την ευχαρίστηση.

“Η ηδονή για το υψηλό στη φύση, ως ηδονή του διαλογιζόμενου ετασμού, προβάλλει μεν επίσης αξίωση για καθολική συναίνεση, προϋποθέτει όμως ασφαλώς ένα άλλο συναίσθημα, ορισμένως εκείνο του υπεραισθητού προορισμού του ανθρώπου, πράγμα που οσοδήποτε σκοτεινό και αν είναι, έχει ένα ηθικό θεμέλιο. Αντιθέτως, η ηδονή για το ωραίο δεν είναι ηδονή ούτε της απολαύσεως ούτε μιας δραστηριότητας σύμφωνης με ένα νόμο ούτε και ενός διαλογιζόμενου ετασμού σύμφωνα με ιδέες, αλλά του απλού αναστοχασμού. Χωρίς να έχει οποιονδήποτε σκοπό ή αρχή ως κανόνα, συνοδεύει η ηδονή τούτη την πρόσληψη ενός αντικειμένου μέσω της φαντασίας, ως ικανότητας της εποπτείας σε σχέση με τη διάνοια, ως ικανότητα των εννοιών, δια μέσου μιας διαδικασίας της κριτικής δύναμης, την οποία οφείλει να εκτελέσει χάριν και της κοινότερης εμπειρίας”⁴¹.

Αυτή η ευχαρίστηση που δίνει η θέαση του ερειπίου, φαίνεται πως υπερβαίνει τις αισθήσεις και εμφανίζεται σαν μία ικανότητα του πνεύματος, σύμφωνα με το καντιανό Υψηλό, καθώς η φθορά αυτή προκαλεί νοσταλγικές, αλλά και υπαρξιακές σκέψεις σε όποιον έρχεται σε επαφή μαζί της.

Είναι προφανές ότι η αγάπη για το ερείπιο αγγίζει το υψηλό, αφού είναι κάτι πέρα από το ωραίο και αγγίζει το πνεύμα του ανθρώπου που το αντικρίζει. Ακόμη πιο εμφανές είναι όταν ο θαυμασμός εκφράζεται για τα σύγχρονα ερείπια, καθώς η αίγλη, η ομορφιά και η αίσθηση της γραφικότητας των αρχαίων ερειπίων απουσιάζει από αυτές τις απλές και συχνά ασήμαντες κατασκευές. Υπάρχει μια ιδιαιτερότητα στα ερείπια της νεωτερικότητας, καθώς δεν είναι πια εκείνα τα μεγαλειώδη κτίσματα που τη φθορά τους τη θαύμαζαν οι ρομαντικοί του 18ου αιώνα. Εξίσου εμφανής είναι η πνευματική προέλευση του θαυμασμού για αυτά, όταν πρόκειται για ερειπωμένα βιομηχανικά κτήρια.

Ως συνέχεια της ιστορίας και των συνθηκών που δημιούργησαν αυτούς τους χώρους, στην εποχή που ανθούσε η βιομηχανία, ήρθε η καταστροφή τους, μαζί με το τέλος της βιομηχανικής παραγωγής. Στα παλιά εργοστάσια έχει διακοπεί κάθε δραστηριότητα και μένουν εγκαταλελειμμένα, ωστόσο τα υπάρχοντά τους διατηρούν την παρουσία τους στο χώρο. Σκουριασμένα μηχανήματα, κατεστραμμένα έπιπλα και άλλα αντικείμενα, έχουν περάσει σε αχρηστεία και υπομένουν τη φθορά τους, αφού δεν ανήκουν πλέον πουθενά. Μια ολοκληρωμένη εικόνα φθοράς και εγκατάλειψης εμφανίζεται στον ερειπωμένο χώρο, καθώς ο χρόνος αφήνει τα σημάδια του πάνω στα αντικείμενά του. “Μια αλλαγή λαμβάνει χώρα, η οποία υπενθυμίζει την προέλευση αυτών των αντικειμένων. Επιστρέφουν στο δικό τους αυθεντικό αυθορμητισμό, κι όμως είναι εντελώς αποσυντεθειμένα, σάπια και εύθραυστα”⁴². Αλλοτε

40 Παναγιώτης Μιχελής, Η αισθητική αντοχή

41 Immanuel Kant, Κριτική της κριτικής δύναμης, σελ. 221

42 Dylan Trigg, the aesthetics of decay, σελ. 164

πάλι, τα αντικείμενα αυτά μένουν μέχρι οι καιρικές συνθήκες να επιδράσουν στη δομή του κτηρίου κι έτσι, από μια κατεστραμμένη πόρτα ή ένα σπασμένο παράθυρο, να μπορέσουν κάποιοι να αποκτήσουν πρόσβαση και να απομακρύνουν τα πολύτιμα αντικείμενα που κρύβονται στους εσωτερικούς χώρους, τα οποία συνήθως καταλήγουν σε μάντρες, καταστήματα μεταχειρισμένων επίπλων ή επιχειρήσεις ανακύκλωσης μετάλλων⁴³.

Κτήρια που δεν έχουν καμία σπουδαιότητα στην κατασκευή τους ή στη χρήση τους, δε φέρουν μνήμες από κάποιο ένδοξο παρελθόν, δεν υπήρξε καμία μεγαλοπρέπεια κατά την περίοδο της ακμής τους. Κτίσματα λιτά, χωρίς καμία διακόσμηση, φτιαγμένα για να εξυπηρετήσουν την παραγωγή και μόνο, χώρου που, στην ουσία, διαθέτουν κάτι κοινό και τετριμμένο, το οποίο, ωστόσο, στο παρελθόν, σύμφωνα με τον Max Nordau, υπήρξαν "το πολυτιμότερο μέρος της πρωτοτυπίας. Εκείνο που άξιζε να διαρκέσει, όχι μονάχα γιατί ήτανε νέο, αλλά και γιατί ήταν αληθινό"⁴⁴. Αυτό το αληθινό συναντά κανείς στους γκρεμισμένους τοίχους, στα αγριόχορτα που αναπτύσσονται στο απάτητο έδαφος, στην πατίνα που άφησε ο χρόνος στα υλικά και στη σκουριά των ξεχασμένων μηχανημάτων. Την αλήθεια της παρακμής μιας εποχής που χάθηκε, την αλήθεια του τώρα, αλλά και όσων μελλοντικών γεγονότων θα μπορούσαν να συμβούν. "Αλλά αυτά τα μέλλοντα δεν εμπνέουν αναγκαστικά την αποκαταστατική νοσταλγία. Αντίθετα, μας κάνουν να γνωρίζουμε τις ιδιοτροπίες του προοδευτικού οράματος"⁴⁵ υποστηρίζει η Boym. Κι είναι το μέλλον που θα δείξει πού βρίσκεται η αξία αυτών των κτισμάτων.

Η αγάπη για τα ερείπια στη σύγχρονη εποχή επανέρχεται ως ruin porn κι αποτελεί μια καλλιτεχνική τάση, ενώ ενίοτε συνοδεύεται με την τάση για αξιοποίηση και επανάχρηση των ερειπωμένων κτισμάτων, χωρίς ωστόσο να χαλάσει η ερειπιώδης μορφή τους. Αυτός ο τρόπος επανάχρησης του ερειπίου αποτελεί και την πρόκληση την οποία αντιμετωπίζει ο αρχιτέκτονας, όταν κληθεί να αναλάβει την αποκατάστασή τους. Θα πρέπει τότε να αντιμετωπίσει με ιδιαίτερο τρόπο την ιδιαίτερη παρακμή των χώρων αυτών. Θα πρέπει να συνεργαστεί με το ασαφές τους σχήμα, να αλληλεπιδράσει με τη φθορά και την ακαταστασία, ώστε να διατηρήσει τη μνήμη σε ένα νέο περιβάλλον, να ανακαλύψει τις ιδιαιτερότητες των χώρων και των εποχών τους, να αναδείξει το ουτοπικό τους παρελθόν, προσαρμόζοντάς τα στην πραγματικότητα του παρόντος.

43 Tim Edensor, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, σελ. 24

44 Μαξ Νορντάου, *Οικονόμου* 1988, σελ.156

45 Svetlana Boym, *Ruinophilia: Appreciation of Ruins*

Εικ.6: Πλάνο από την ταινία Nostalgia του Andrei Tarkovski, Αββαείο St Galgano, Ιταλία

3. Βιομηχανικό ερείπιο

3.1 Η βιομηχανική πόλη (από την εποχή της εκβιομηχάνισης ως την αποβιομηχάνιση)

Το βιομηχανικό ερείπιο, στην εποχή μας, είναι το κύριο θέμα του ruin porn, καθώς αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού, αλλά και μιας σχετικά πρόσφατης μνήμης, αφού όλοι έχουμε ζήσει το πέρασμα από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική εποχή. Νοσταλγοί της εποχής που τα κτήρια αυτά ήταν ζωντανά, αν και όχι απαραίτητα και των συνθηκών κάτω από τις οποίες λειτουργούσαν, τα φωτογραφίζουν, συχνά ανταποκρίνονται στην πρόκληση της εξερεύνησής τους και, ενίοτε, αναζητούν τρόπους αξιοποίησής τους. Το βιομηχανικό ερείπιο μας δείχνει τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται η ιστορία, τον τρόπο με τον οποίο η οικονομικές μεταβολές μεταβάλλουν την κοινωνία και πώς μέσα από αυτές τις μεταβολές διαμορφώνονται και μεταλλάσσονται οι πόλεις. Αλλωστε, κατά τον Rossi "η γεωγραφία της πόλης δεν ξεχωρίζεται από την ιστορία της και χωρίς αυτές τις δύο είναι αδύνατο να καταλάβουμε την αρχιτεκτονική, που είναι η συγκεκριμένη ένδειξη αυτού του ανθρώπινου δημιουργήματος"⁴⁶. Η ιστορία στη βιομηχανική πόλη είναι αποτυπωμένη στα ερειπωμένα κτίσματα που άφησε η εποχή της αποβιομηχάνισης και από τη μελλοντική τους χρήση θα εξαρτηθεί και η εξέλιξη των πόλεων αυτών.

Τον 18ο αιώνα ξεκίνησαν οι πρώτες μεταβολές στον τρόπο παραγωγής, με την οικοτεχνία, όπου εργάτες, τεχνίτες και γεωργοί επεξεργάζονταν πρώτες ύλες για λογαριασμό εμπόρων, οι οποίοι, στη συνέχεια, εξελίχθηκαν σε εργοδότες που δημιούργησαν τα πρώτα εργοστάσια τα οποία έμελλε να μετασχηματίσουν τον τρόπο ζωής, την κοινωνία και την οικονομία σε όλο τον κόσμο⁴⁷. Η βιομηχανική επανάσταση έφερε μια σειρά επαναστάσεων, στην παραγωγή, στις μεταφορές, στο εμπόριο, στην οικονομία, κι ως εκ τούτου μια ακολουθία μεταβολών στον τρόπο ζωής και στη δομή της πόλης και της κοινωνίας. Η ύπαιθρος εγκαταλείφθηκε, οι άνθρωποι μετακινήθηκαν στα αστικά κέντρα, ενώ μαζί τους μεταφέρθηκαν ιδέες, συνήθειες και διάθεση για δημιουργία. Την ίδια περίοδο, αναπτύσσεται το εμπόριο σε κόμβους των επικοινωνιών και συγκοινωνιών κι έτσι δημιουργούνται τα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι περιοχές που ξεκινάει η εκβιομηχάνιση, αποτελούν πλέον πόλεις της οικονομικής ανάπτυξης. Σε διεθνές επίπεδο, η βελτίωση των μεταφορών επιβάλλει μονοκαλλιέργειες στις αποικίες κι έτσι οι βιομηχανικές χώρες προμηθεύονται τα αποικιακά προϊόντα, ανταλλάσσοντάς τα με βιομηχανικά προϊόντα, ενώ και τα μεταλλεύματα διοχετεύονται από τις αποικίες στα βιομηχανικά κέντρα για την επεξεργασία τους. Έτσι ξεκινάει η κυριαρχία των κέντρων πάνω στις περιφέρειες⁴⁸.

Η πρώτη σημαντική αλλαγή που προκάλεσαν αυτές οι εξελίξεις ήταν η αύξηση του πληθυσμού, κυρίως λόγω της μείωσης του συντελεστή θνησιμότητας, ενώ συγχρόνως, οικονομικές ανακατατάξεις προκάλεσαν αλλαγές και στη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού. Μέσα σε λίγα χρόνια η τεχνική πρόοδος οδήγησε στην αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και στην ανάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών κέντρων. Πολλές οικογένειες από τις αγροτικές περιοχές αναζητούν την τύχη τους στα κέντρα αυτά. Εγκαθίστανται αρχικά σε κατοικίες που κατασκευάστηκαν κοντά σε εργοστάσια, όπου σε σύντομο χρονικό διάστημα, δημιουργούνται καινούργιες πόλεις. Οι νέες αυτές πόλεις, κοντά στα

46 Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης 135

47 Eric John Hobsbawm, Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848,

48 Βιομηχανική επανάσταση-βιομηχανική πόλη, Leonardo Benevolo, Παντελής Λαζαρίδης, σελ. 134

εργοστάσια, προσφέρουν στους βιομήχανους απόθεμα εργατικών χεριών, ενώ και οι εργάτες έχουν τη δυνατότητα να οργανωθούν και να στηρίξουν τα κοινά τους συμφέροντα, αλλά και να δημιουργήσουν μια νέα, αναγνωρισμένη κοινωνική κατηγορία.

Η συνύπαρξη και η συνεργασία των ομάδων αυτών θα μπορούσε να συμβάλει στη συνοχή του κοινωνικού συνόλου. Αυτό παρατηρήθηκε ήδη από τον Πλάτωνα, ο οποίος, στην ιδανική πολιτεία, περιγράφει την ύπαρξη τριών τάξεων. Η κατώτερη τάξη, αυτή των δημιουργών, θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την εργατική τάξη καθώς είναι αυτή που παράγει. Η τάξη των δημιουργών είναι η μόνη που εργάζεται και η εργασία της συντηρεί και την αμέσως ανώτερη τάξη, η οποία ωστόσο με τη σειρά της, της παρέχει προστασία⁴⁹. Από την άλλη μεριά, στη βιομηχανική πόλη, τα μέλη της κοινωνίας πρέπει να συνεργάζονται για να διατηρούν τη συνοχή τους, έτσι ώστε να μπορέσουν να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους, αλλά και να εργάζονται για να εξασφαλίζουν όσα χρειάζονται ώστε να ζουν προστατευμένοι και ασφαλείς. Η δημιουργία της πόλης, κατά τον Πλάτωνα, έγινε εξαιτίας της ανάγκης των ανθρώπων για ασφάλεια. Επρεπε να αντιμετωπίσουν τους εξωτερικούς κινδύνους, καθώς ήταν ανεπαρκείς στον πόλεμο με τα θηρία που τους απειλούσαν, επειδή τους έλειπαν τα μέσα αντιμετώπισής τους. Επομένως μόνο η συνύπαρξη και η οργάνωση θα μπορούσε να τους σώσει στην προσπάθειά τους αυτή⁵⁰. Αντιθέτως, για τον Αριστοτέλη, η ανάγκη του ανθρώπου να συνυπάρξει με άλλους ανθρώπους μέσα στην πόλη προέκυψε από την ανάγκη του να εξασφαλίσει την ευδαιμονία, την οποία μόνο μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία μπορούσε να αποκτήσει, καθώς είναι "φύσει ζών πολιτικών"⁵¹. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο άνθρωπος δε ζει σε πόλη για να σωθεί από εξωτερικούς κινδύνους, αλλά από τη μοναξιά του, καθώς υποστηρίζει πως κανένας άνθρωπος δε θα μπορούσε να είναι ευτυχισμένος σ' αυτήν, ακόμη κι αν είχε όλα τα καλά του κόσμου, γιατί είναι προορισμένος από τη φύση του να "συζήν πεφυκώς", δηλαδή να ζει μαζί με άλλους ανθρώπους σε πολιτική κοινωνία⁵².

Παρατηρεί, λοιπόν, κανείς ότι, σε κάθε περίπτωση, η ανάγκη του ανθρώπου να ζήσει σε οργανωμένη κοινωνία είναι δεδομένη. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, οι άνθρωποι οργανώνονται σε πόλεις. Με τον ίδιο τρόπο οργανώθηκαν και δημιουργήθηκαν οι βιομηχανικές πόλεις, αυτές που σχηματίστηκαν κοντά τα μεγάλα εργοστάσια και κατοικήθηκαν από τους εργαζόμενους σε αυτά, από ανθρώπους που είχαν κοινό τρόπο ζωής, κοινά συμφέροντα, κοινά προβλήματα, κοινές ανησυχίες.

Οι πόλεις, που πλέον διαμορφώνονται κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι φτιαγμένες για να εξυπηρετήσουν τις συνθήκες αυτές, αφού συχνά η ίδια η βιομηχανία δημιουργεί και διαμορφώνει την πόλη, αφού η βιομηχανία επιλέγει την αρχαία πόλη, την καταλαμβάνει, παρεμβαίνοντας και τροποποιώντας τη μορφή της, σύμφωνα με τις δικές της ανάγκες. "Ιδιοποιείται το δίκτυο και το αναπλάθει σύμφωνα με τις ανάγκες της. Επιτίθεται επίσης στην Πόλη (κάθε πόλη), την πολιορκεί, την κατακτά, τη λεηλατεί. Με την κατάληψη τείνει να καταστρέψει τους αρχαίους πυρήνες"⁵³. Η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση, δυο διαδικασίες που συντελούνται ταυτόχρονα, δημιούργησαν τις εργατουπόλεις με τη μορφή που έχουν, μορφή που εξυπηρετεί τη λειτουργία της βιομηχανίας.

Ο Α. Rossi επισημαίνει πως την εικόνα της πόλης την επιλέγει η ίδια η πόλη, αλλά πάντα μέσα από πολιτικούς θεσμούς. "Η επιλογή δεν είναι ουδέτερη: η Αθήνα, η Ρώμη, το Παρίσι είναι η μορφή της

49 Πλάτων, Πολιτεία, 414a - 415c, 434a-b

50 Πλάτων, Πρωταγόρας, 322b-324b

51 Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1252a1-1253a35

52 ηθικά νικομάχεια

53 Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην πόλη - χώρος και πολιτική, σελ. 28

πολιτικής τους, τα σημάδια μιας θέλησης⁵⁴. Κάθε πόλη έχει τα σημάδια που της άφησαν οι κάτοικοί της, τα ήθη και ο τρόπος ζωής τους. Κάθε πόλη έχει δημιουργηθεί από υλικά, άψυχα και έμψυχα, που διαμορφώνουν τους χώρους της, προσδιορίζουν το σκοπό της και ευθύνονται και για την τελική της εικόνα. Γι' αυτό άλλωστε και "καμιά αστική ανάπτυξη δεν είναι τυχαία, και οι μετασχηματισμοί της δομής μπορούν να εξηγηθούν μόνο μέσα από τις φυσικές τάσεις των ομάδων που βρίσκονται διάσπαρτες στα διάφορα τμήματα της πόλης"⁵⁵.

Καθώς ο πληθυσμός εγκαταλείπει την ύπαιθρο για να εγκατασταθεί στα αστικά κέντρα, εμφανίζονται και οι πρώτες αλλαγές στις αγροτικές δομές, στον τρόπο με τον οποίο γίνονταν μέχρι τότε οι μεταφορές και οι εμπορικές συναλλαγές, αλλά και στον τρόπο κατοικίας. Τα χωριά ερημώνουν, η οικονομική και κοινωνική τους ζωή αλλάζει, χάνεται το τοπικό εμπόριο και καταρρέει η βιοτεχνία και η οικοτεχνία. Τώρα πια, οι περιοχές αυτές υπάρχουν ως καθαρά αγροτικές. "Αν αναλύσουμε το φαινόμενο με αφετηρία τις πόλεις, παρατηρούμε την εξάπλωση όχι μόνο των υπερπληθυσμένων περιφερειών, αλλά και των δικτύων (τραπεζικών, εμπορικών, βιομηχανικών) και της κατοικίας"⁵⁶. Τα σπίτια στα χωριά εγκαταλείπονται κι ίσως, μετά από καιρό, να καταλήγουν ερείπια που κανένας δεν ενδιαφέρθηκε να ασχοληθεί με αυτά, αφού οι παλιοί τους κάτοικοι προσαρμόστηκαν σε ένα νέο τρόπο ζωής κι έτσι δεν επέστρεψαν ποτέ πίσω.

Ωστόσο, η εξέλιξη που προκάλεσε στον τρόπο ζωής η βιομηχανική επανάσταση, έφερε απανωτές εξελίξεις σε κάθε τομέα. Ο F. Nietzsche, ενδεχομένως παρακολουθώντας τις εξελίξεις της εποχής του, είχε αναφέρει πως "η νέα, συνειδητή κουλτούρα θα σκοτώσει την παλιά κουλτούρα, η οποία, ιδωμένη σε σύνολο, έχει κάνει μια ασύνειδη ζωή ζώου και φυτού. Θα σκοτώσει επίσης τη δυσπιστία απέναντι στην πρόοδο: η πρόοδος είναι δυνατή"⁵⁷. Κι αν κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου, η πρόοδος βρισκόταν στη βιομηχανία, το μόνο που έμεινε σήμερα από αυτήν, είναι υψηλά ποσοστά ανεργίας και ερειπωμένα εργοστάσια. Η πρόοδος, ωστόσο, είναι μια διαδικασία με διαρκή εξέλιξη. Έτσι, παρατηρούμε πως έγιναν ενέργειες που οδήγησαν στην αύξηση της παραγωγής κι αυτή οδήγησε στη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, καταστάσεις που, τελικά, προκάλεσαν την αύξηση του διεθνούς ανταγωνισμού κι έφεραν αλλαγές στην οικονομία και στην τεχνολογία. "Η εποχή μας, λένε, είναι ο αιώνας της δουλειάς· στην πραγματικότητα, είναι ο αιώνας του πόνου, της δυστυχίας και της φθοράς"⁵⁸ ισχυριζόταν ο P. Lafargue, παρατηρώντας τις αρνητικές επιπτώσεις της εργασίας στους ανθρώπους που δούλευαν στα εργοστάσια. Παρά ταύτα, και με το πέρασμα των χρόνων, η εργασία ταυτίστηκε με την πρόοδο, κατείχε κεντρική θέση στη ζωή των ανθρώπων, αποτελούσε δικαίωμα και καθήκον τους. "Η εργασία ήταν λύτρωση από την αχρηστία και εισιτήριο εισόδου στην κοινότητα, ιδέα που παρωδήθηκε ακόμα και στην πύλη του Άουσβιτς με το κοροϊδευτικό σύνθημα: 'Arbeit macht frei' (η εργασία απελευθερώνει)"⁵⁹. Μεταπολεμικά, το δικαίωμα στην εργασία θεωρήθηκε τόσο σημαντικό που κατοχυρώθηκε και στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών.

Φτάνοντας στη δεκαετία του 1980, παρατηρούμε ότι ο βρετανικός νεοφιλελευθερισμός, που ήδη κυριάρχησε από την προηγούμενη δεκαετία, έχει προκαλέσει στη χώρα την εξαφάνιση της εργατικής τάξης, την αποδυνάμωση του εργατικού κινήματος και την αποβιομηχάνιση. Η νέα εποχή, αυτή της

54 Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, σελ. 239

55 Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, σελ. 239

56 Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην πόλη - χώρος και πολιτική σελ 31

57 Νίτσε, ανθρώπινο πολύ ανθρώπινο σελ.54

58 Paul Lafargue, Το δικαίωμα στην τεμπελιά, σελ 24

59 Mark Mazower, Σκοτεινή ήπειρος - ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας, σελ 325

παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, ξεκίνησε από εκεί που είχε ξεκινήσει η βιομηχανική επανάσταση, η οποία πλέον οδηγήθηκε σε παρακμή που εντοπίζεται σε πολλά από τα μεγάλα κέντρα της ευρωπαϊκής εκβιομηχάνισης. Η παρακμή παρατηρείται κυρίως στις παραδοσιακές βαριές βιομηχανίες, ενώ η ηλεκτρονική και η τεχνολογική είναι αυτές που ευδοκιμούν. Όπως ήταν φυσικό, η κατάσταση αυτή συνοδεύτηκε από τις ανάλογες κοινωνικές μεταβολές⁶⁰. Έτσι, δημιουργήθηκε μια καινούργια μορφή κοινωνίας στην οποία ο παραγωγισμός είχε πλέον ξεπεραστεί για να αντικατασταθεί από την ανάπτυξη, την καινοτομία, την τεχνολογία και βέβαια την κατανάλωση αυτών των προϊόντων. "Η μελλοντική κοινωνία δε θα είναι πια η 'βιομηχανική κοινωνία' αλλά η κοινωνία της πόλης. Θα αρχίσει λύνοντας τα προβλήματα της αμερικανικής πόλης που έχουν σήμερα υποτιμηθεί, διατυπωθεί σε όρους περιβάλλοντος"⁶¹ προέβλεψε ο H. Lefebvre. Είναι πλέον φανερό πως ήδη έχουμε μπει σ' αυτή τη διαδικασία.

Ο αστικός χώρος συμμετέχει σε αυτόν το μετασχηματισμό που προκαλούν οι διεθνείς οικονομικές εξελίξεις. Οι βιομηχανικές πόλεις αποκτούν τη μεταβιομηχανική τους μορφή, όπου κυριαρχούν τα χρηματοοικονομικά, οι υπηρεσίες και η πολιτιστική βιομηχανία. Και, καθώς η ανταγωνιστικότητα γίνεται η νέα βάση για την ανάπτυξη, οι πόλεις προσπαθούν να αναδείξουν τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα, με σκοπό την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων. Στη νεοφιλελεύθερη κοινωνία, η αποβιομηχάνιση και η οικονομική αναδιάρθρωση των πόλεων σχετίζονται με τον ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων, που στοχεύουν στην οικονομική ανάπτυξη. "Οι πόλεις, κατά συνέπεια, ενσωματώνουν την έννοια της επιχειρηματικότητας στη στρατηγική τους μετασχηματίζοντας και αναπλάθοντας τούς εντός των ορίων τους χώρους σε πεδία αγοράς, κατανάλωσης, θεάματος, διασκέδασης και ευδαιμονίας"⁶².

Οι μεγάλες πόλεις της μεταβιομηχανικής εποχής έχουν ήδη προσαρμοστεί στο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον, το οποίο αφαιρεί εξουσίες από το κεντρικό κράτος και τις μεταθέτει στις πόλεις και τις περιφέρειες. "Η έννοια της τοπικότητας αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο σε ρυθμιστικό παράγοντα της σχέσης αυτής αφενός, και σε πόλο οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής ευημερίας αφετέρου"⁶³. Οι πόλεις, λειτουργώντας ανεξάρτητα πλέον, είναι αυτές που από δω και πέρα θα ρυθμίζουν τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις, επομένως, προκειμένου να επιβιώσουν στο νέο αυτό περιβάλλον, καλούνται να ανακαλύψουν την ταυτότητά τους και να αναδείξουν τα πλεονεκτήματά τους. Και σε μία βιομηχανική πόλη, τα έρρημα εργοστάσια μπορούν να γίνουν το πλεονέκτημά της, αφού η βιομηχανική της κληρονομιά είναι ό,τι σημαντικότερο έχει να αναδείξει. Περνώντας, δηλαδή, από τη βιομηχανική, στην επιχειρηματική εποχή, η βιομηχανική πόλη θα μπει σε φάση ανάπτυξης και βελτίωσης των χώρων της, θα φροντίσει να καλύψει τα αστικά κενά που έχουν αφήσει τα ερειπωμένα εργοστάσια. Ωστόσο η διεθνής εμπειρία έχει δείξει ότι δεν πρόκειται για μία απλή διαδικασία. Η αποβιομηχάνιση άφησε πολλές πληγές στις πόλεις και στους ανθρώπους της. Έχει παρατηρηθεί ότι σε παρακμάζουσες πρώην βιομηχανικές πόλεις, παρά την εξυγίανση και τον καλλωπισμό της εμφάνισής τους, δεν κατάφεραν να αμβλυνθούν οι κοινωνικές ανισότητες, ενώ παρατηρήθηκε και μείωση των θέσεων απασχόλησης, παρακμή της γειτονιάς και καταστάσεις που αρκετές φορές οδήγησαν στην εξαθλίωση και την εγκατάλειψη των εστιών τους, για να γίνει, τελικά, επανακατοίκηση των κέντρων των πόλεων από άτομα που ανήκουν σε υψηλότερα οικονομικά στρώματα⁶⁴.

Ακόμη δεν έχει αποσαφηνιστεί αν το gentrification θα ωφελήσει τις πόλεις ή αν θα προκαλέσει νέες

60 Mark Mazower, Σκοτεινή ήπειρος - ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας, σελ 320-324

61 Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην πόλη - χώρος και πολιτική, σελ. 274

62 Μανος Σπυριδάκης, Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, σελ 100

63 Μανος Σπυριδάκης, Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, σελ 95

64 Μανος Σπυριδάκης, Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, σελ 102

πληγές σε αυτές. Προφανώς, ο τρόπος που εφαρμόζεται κι ο τρόπος που αντιμετωπίζονται οι γειτονιές και οι άνθρωποι των πόλεων, θα ορίσει και το αποτέλεσμα. Ειδικά όταν το πεδίο εφαρμογής του είναι οι πόλεις των εγκαταλελειμμένων εργοστασίων και των ανέργων εργατών.

Στις νέες πόλεις, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στη μεταβιομηχανική κοινωνία, οι αλλαγές στην οικονομία, οδηγούν και σε χωρικές αναδιαρθρώσεις που επηρεάζουν την κοινωνική ζωή, καθώς η εργατική τάξη αποδυναμώνεται, αφού δεν υπάρχει πλέον βιομηχανία για να της δώσει λόγο ύπαρξης. Παράλληλα, η πρώην βιομηχανική πόλη αναζητά το νέο της πρόσωπο και το νέο της σκοπό, στο νέο περιβάλλον. Το πέρασμα από τη μια μορφή στην άλλη, δεν είναι πάντα εύκολο ή ανώδυνο. Τα σημάδια της καταστροφής είναι εμφανή στους ανθρώπους, στα μέλη της πρώην εργατικής τάξης, που προσπαθούν να βρουν ένα σκοπό και να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση, αλλά και στα κτήρια που έχουν χάσει κι αυτά το σκοπό τους και παραμένουν ανενεργά. Ο D. Trigg αναφέρει:

“Την εποχή του καπιταλισμού και της πολιτισμικής απαισιοδοξίας, γινόμαστε μάρτυρες άλλοτε ενεργών εργοστασίων, νοσοκομείων, φυλακών και άλλων θεσμικών δομών που εγκαταλείφθηκαν εξαιτίας της περιττής πλέον λειτουργίας τους ή παροπλίστηκαν και παραδόθηκαν στην αχρηστία⁶⁵”.

Οι βιομηχανικές πόλεις χωρίς τα εργοστάσια φαίνεται πως δεν έχουν λόγο ύπαρξης και μοιάζουν να περιμένουν να βρουν τη θέση τους στη νέα μορφή κοινωνίας που διαμορφώνεται. Η εργατική τάξη τείνει να αφανιστεί, αφού οι νέες πόλεις προορίζονται για άλλο κοινό. Παρατηρεί κανείς ότι, μετά την κατάρρευση της μεταποιοητικής βιομηχανίας, οι πόλεις που η οικονομία τους βασιζόταν σ’ αυτήν, ανακατασκευάζονται με τρόπο που θα προωθηθεί η βιομηχανία των υπηρεσιών. Οι πόλεις πλέον είναι σχεδιασμένες για κατοίκους της μεσαίας τάξης, αγοραστές και τουρίστες, ανθρώπους δηλαδή που μπορούν να στηρίξουν τους χώρους κατανάλωσης που πολλαπλασιάζονται αφού τα εμπορικά κέντρα και διάφοροι θεματικοί χώροι αντικαθιστούν τα παλιά καταστήματα⁶⁶. Από γκριζες και μίζερες, φτωχές και με αυξημένη ρύπανση, μετατρέπονται σε τόπους φωτεινούς, φιλόξενους, φιλικούς στην τέχνη και την τεχνολογία, ανοιχτές σε δράσεις και δραστηριότητες, προσελκύουν επισκέπτες προωθώντας την ιστορία τους, την παράδοσή τους, τη σχέση τους με τη φύση. Η C. Vedrine, αναφερόμενη στο παράδειγμα της αποβιομηχάνισης του Κλερμόν-Φερράν, μιας πόλης που βασιζόταν στη βιομηχανία, η οποία άνθισε εξαιτίας της Michelin, τονίζει πως “η ενασχόληση με την ατμόσφαιρα των πόλεων είναι πρόσφατο φαινόμενο. Ξένη στη βιομηχανική πόλη, είναι εγγενής στην αστική πόλη. Με άλλα λόγια, ξένη στον φονξιοναλιστικό λόγο, είναι το πεδίο του σύγχρονου πολεοδομικού λόγου⁶⁷”.

Αυτοί που θα κληθούν να σχεδιάσουν τις μεταβιομηχανικές πόλεις, θα χρειαστεί να λάβουν υπόψη τους τα νέα δεδομένα. Ο σχεδιασμός, που θα γίνει πάνω στα απομεινάρια της βιομηχανικής εποχής, θα πρέπει να στοχεύει στην ανάδειξη των χώρων αυτών, οι οποίοι θα συμβάλουν στην πολιτιστική και τουριστική ανάπτυξη. Οι επεμβάσεις θα πρέπει να στοχεύουν στη δημιουργία μιας νέας κουλτούρας για μια διαφορετική χρήση των χώρων και του περιβάλλοντος, να προωθούν τη δημιουργικότητα, αλλά και να αντιμετωπιστούν οι κοινωνικές ανισότητες, να υπάρξει δηλαδή μέριμνα για τους μη προνομιούχους, τα θύματα της αποβιομηχάνισης.

65 Dylan Trigg, *the aesthetics of decay*, σελ.120

66 Tim Edensor, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, σελ. 57

67 Corine Vedrine, *Μετασηματισμοί του χώρου* σελ. 129

3.2 Το βιομηχανικό ερείπιο

Η αγάπη για το ερείπιο επανέρχεται δριμύτερη στη σύγχρονη εποχή, ενώ το ενδιαφέρον έχει πλέον περάσει στο βιομηχανικό ερείπιο. Όμως γιατί υπάρχει αυτή η ιδιαιτερότητα, με δεδομένο ότι τα κτίσματα αυτά, συνήθως είναι λιτές κατασκευές, που φτιάχτηκαν απλώς για να εξυπηρετήσουν το σκοπό τους, από τον οποίο απέχει η αισθητική; Κτήρια που δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ή καλλιτεχνική αξία κι όμως τα σημάδια της φθοράς, αλλά και τα ιστορικά σημάδια που υπάρχουν πάνω τους, ασκούν μια ιδιαίτερη γοητεία σε όποιον τα αντικρίζει.

Στο κατεστραμμένο εργοστάσιο, διάφορα υλικά έχουν διασκορπιστεί σε κάθε σημείο και αποσυντίθενται μαζί με τα υλικά του ίδιου του εργοστασίου, όσα, τουλάχιστον, έχουν γλιτώσει από τις κλοπές. Ο σκελετός του κτηρίου εξακολουθεί να στέκεται σταθερός, ωστόσο η εγκατάλειψη και η απογύμνωσή του κάνει ακόμα πιο έντονη την εικόνα της φθοράς. Οι χώροι αυτοί μας μιλούν για την προσωρινότητα, προκαλούν μνήμες, για παρωχημένες μόδες, ξεχασμένα προϊόντα, μας θυμίζουν κάποια χρονοδιαγράμματα που έληξαν, τον κύκλο της ζωής, όμως προτείνουν και προοπτικές για το μέλλον⁶⁸. Το ερείπιο, παρά τη σιωπή του, έχει να διηγηθεί τις δικές του ιστορίες, οι οποίες έχουν καταγραφεί στα αντικείμενα και στις επιφάνειές του. Ο T. Edensor αναφέρει σχετικά:

“Τα ερείπια είναι χώροι στους οποίους το ορατό και το αόρατο, το υλικό και το άυλο, διασταυρώνονται για τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν, τα σχεδίασαν, τους κατοικούσαν, περνούσαν μέσα τους, αποφάσισαν να τα εγκαταλείψουν και δε βρίσκονται πια εκεί. Και όμως η απουσία τους εκδηλώνεται ως παρουσία μέσα από τα ίχνη, τα θραύσματα και τα σιωπηλά πράγματα που παραμένουν στα αντικείμενα που μισοαναγνωρίζουμε ή φανταζόμαστε”⁶⁹.

Η σκουριά, η σκόνη, οι ξεφτισμένοι τοίχοι είναι κάποια από τα δείγματα της εγκατάλειψης. Ακόμη και τα αντικείμενα ή τα εμπορεύματα που έχουν μείνει στο χώρο, κάποια στιγμή, ο χρόνος θα τα φθείρει και θα μετατρέψει σε απορρίμματα. Ενδεχομένως η επιχείρηση να παράγει κάπου αλλού τα ίδια προϊόντα και το παλιό εργοστάσιο να μένει εκεί ως κάποιο ίχνος που άφησε ο βιομηχανικός πολιτισμός στο πέρασμά του από την πόλη.

Στη μεταβιομηχανική εποχή, θα κληθεί η κάθε πόλη να ορίσει την τύχη της, να μεριμνήσει για τον τρόπο με τον οποίο θα διαμορφωθεί η ζωή των κατοίκων της, θα πρέπει να ανακαλύψει τον ιδανικό τρόπο για να διαχειριστεί τους χώρους της, αλλά και τους ανθρώπους της. Ανάμεσα σε αυτούς και οι πρώην βιομηχανικοί χώροι, οι οποίοι από σημεία παρακμής, μπορούν να λειτουργήσουν ως τόποι ανάπτυξης. Αυτό που έχει παρατηρηθεί με αυτούς τους χώρους, κατά το διάστημα της αποβιομηχάνισης στις μεγάλες πρώην βιομηχανικές πόλεις, είναι ότι, παρά το γεγονός ότι συχνά τα βιομηχανικά ερείπια παρέμειναν να καταστρέφονται εγκαταλελειμμένα στην αχρηστία τους, κάποιες άλλες, καθώς αποτελούν χώρους συνυφασμένους με το υπόλοιπο αστικό περιβάλλον, έχουν παρατηρηθεί πολλοί τρόποι αξιοποίησης

68 Tim Edensor, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, σελ. 109

69 Tim Edensor, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, σελ. 154

και χρήσης τους, ενώ υπάρχουν και οι περιπτώσεις που έχουν μεταμορφωθεί σε τόπους άσκησης νέων δραστηριοτήτων.

Το φαινόμενο της επανάχρησης των αρχιτεκτονικών έργων παλαιότερων εποχών δεν είναι καινούργιο. Τα παλιά κτήρια που κατασκευάστηκαν για να εξυπηρετήσουν ανάγκες της εποχής τους, περνάνε σε νέες λειτουργίες κι αυτές οι νέες λειτουργίες πρέπει με τη σειρά τους να βρουν τρόπο να προσαρμοστούν στους χώρους τους. "Δημιουργείται έτσι μοιραία μια σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αυτές αντίθετες διαδικασίες -και στις δύο διαφορετικές πραγματικότητες- και, κατά συνέπεια, ένας συμβιβασμός που θα οδηγήσει στο τελικό -το κάθε φορά τελικό- αποτέλεσμα"⁷⁰ παρατηρεί ο Δ. Ζήβας, για να φέρει ως παράδειγμα την επανάχρηση του Παρθενώνα, του Ερεχθείου και του Θησείου κατά τον 5ο μΧ αιώνα ως χριστιανικές εκκλησίες. Παρά το ότι, κατά τη μετατροπή αυτή, η μορφή ενδεχομένως δεν ταίριαζε με το περιεχόμενο, φαίνεται πως αυτό που επικράτησε ήταν η ιερότητα του χώρου, γεγονός που συνέβαλε και στην προστασία και τη διατήρηση των κτηρίων, αλλά και της ιστορίας που τα περιβάλλει.

Από την άλλη, τα βιομηχανικά κτήρια, κατασκευάστηκαν για συγκεκριμένο σκοπό, υπήρξαν κυρίως χρηστικά και δεν έχουν το αντίστοιχο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Οι χώροι τους είναι ευέλικτοι, συνήθως μεγάλων διαστάσεων και μεγάλου ύψους, προορίζονταν για παραγωγή, έχοντας πολλές φορές τη δυνατότητα για διαφορετικές γραμμές παραγωγής, ενώ συχνά υπάρχουν ειδικές εγκαταστάσεις για συγκεκριμένες διαδικασίες⁷¹. Παρά την απλή τους κτηριολογική συγκρότηση, τα βιομηχανικά κτήρια αποτελούν κατασκευές που μαρτυρούν το νεότερο πολιτισμό και γι' αυτό άλλωστε έχουν αποκτήσει το χαρακτηρισμό του μνημείου.

Όταν όμως παύει η λειτουργία του εργοστασίου, η μοίρα του είναι συνήθως η εγκατάλειψη. Τα τελευταία χρόνια, η αποβιομηχάνιση έχει αφήσει πίσω της πολλά ερειπωμένα εργοστάσια που παραμένουν αχρηστευμένα κι έρημα μέχρι να βρεθεί τρόπος για μια νέα χρήση. Ωστόσο, παρατηρεί κανείς ότι το βιομηχανικό ερείπιο, παύει πλέον να είναι άχρηστο, εκείνες τις φορές που μετατρέπεται σε καταφύγιο για ανθρώπους ή ζώα. Η εγκατάλειψη ενός κτίσματος από τους χρήστες του είναι συχνά και ένας λόγος ή ένας τρόπος να αναπτυχθούν σε αυτό άλλες μορφές ζωής, αφού τα ζώα βρίσκουν ένα μέρος στους έρημους χώρους για να φωλιάσουν, και συγχρόνως τα φυτά αναπτύσσονται ανενόχλητα, με φυσικό τρόπο. Ο έρημος χώρος ενός βιομηχανικού ερειπίου, που αποτελεί κομμάτι μιας γειτονιάς, παύει να είναι άχρηστος όταν χρησιμοποιείται ως καταφύγιο από αστέγους ή όταν οι κάτοικοι της περιοχής τον μετατρέπουν σε τόπο αναψυχής και σημείο συνάντησης όπου συγκεντρώνονται παρτές ή, άλλες φορές, φιλοξενούνται νεανικές, περιπετειώδεις δραστηριότητες. Βέβαια, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο τέτοιοι χώροι να χρησιμοποιούνται για παράνομες δράσεις, οι οποίες λαμβάνουν χώρα μέσα στα συντρίμια, μακριά από αδιάκριτα βλέμματα των κατοίκων της πόλης.

Κάποια ερείπια έχουν βγει από την κατάσταση αχρηστίας, για να χρησιμοποιηθούν για κοινωνικές δραστηριότητες, διαφορετικές από εκείνες που βασιζόνταν στις κοινωνικές σχέσεις που στηρίζονταν στην προηγούμενη χωρική τάξη των χώρων αυτών, αυτές δηλαδή που σχετίζονταν με την παραγωγή. Οι χώροι των παλιών εργοστασίων έχουν πλέον πάψει να συνδέονται με την αστική και βιομηχανική τάξη και η αντιμετώπισή τους δεν υπόκειται στους παλιούς κανόνες συμπεριφοράς. Ετσι βλέπουμε πως ο κόσμος διατηρεί μία διαφορετική στάση απέναντι στα εγκαταλελειμμένα εργοστάσια και ειδικότερα όσοι έχουν σχέση με κάποια τέχνη. Η τέχνη του δρόμου βρίσκει πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης στα βιομηχανικά ερείπια. Οι τοίχοι τους, εγκαταλελειμμένοι και παραδομένοι στη φθορά, προσφέρονται για

70 Διονύσης Α. Ζήβας, Τα μνημεία και η πόλη, σελ 113

71 Διονύσης Α. Ζήβας, Τα μνημεία και η πόλη, σελ 151

γκράφιτι κι έτσι οι νεαροί καλλιτέχνες βρίσκουν ευκαιρία να αναπτύξουν την εναλλακτική τους τέχνη και αισθητική, με σχέδια, ονόματα και συνθήματα. Άλλοτε πάλι, το εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο δέχεται μεγαλύτερης έκτασης παρεμβάσεις, όταν οργανωμένες συλλογικότητες καλλιτεχνών, αναλαμβάνουν την επαναλειτουργία αυτών των χώρων κάτω από διαφορετικές συνθήκες και για διαφορετικό σκοπό, αν και συχνά, η νέα δραστηριότητα σχετίζεται, με κάποιο τρόπο, με την παλιά⁷². Οι περιπτώσεις που εγκαθιστούν, παρουσιάζουν ή και παράγουν στους χώρους αυτούς τα έργα τους, δίνοντας ένα νέο σκοπό στα κτήρια, γίνονται όλο και πιο συχνές⁷³. Τα βιομηχανικά ερείπια μπορεί να μη χρησιμοποιούνται απλά για να φιλοξενήσουν κάποια τέχνη, αλλά να αναπαριστώνται μέσα από την τέχνη ή να παρουσιάζονται μέσα από αυτήν ως χώροι που επισημαίνουν τις αρνητικές ιδιότητες του σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος ή αποτελούν ένα σκηνικό όπου προβάλλονται δυστοπικά οράματα για ένα ζοφερό μέλλον.

Πάνω στα βιομηχανικά ερείπια θα χτιστούν οι νέες πόλεις και ο τρόπος που θα τα χειριστούν αυτοί που θα τις σχεδιάσουν, θα ορίσει και το ύφος των πόλων αυτών. Η μοίρα των εγκαταλελειμμένων εργοστασίων δεν είναι πάντα η ίδια. Τα βλέπουμε να παραμένουν κάποιες φορές ως υπερασπιστές της συλλογικής μνήμης, της ιστορίας και της βιομηχανικής κληρονομιάς, είτε αφημένα στη συνεχή φθορά τους είτε έχοντας υποστεί ήπιες παρεμβάσεις με ανάλογες χρήσεις. Στις μεταβιομηχανικές πόλεις, κάποια κτήρια ίσως καταστραφούν, κάποια άλλα θα διασωθούν και θα εναπαχρησιμοποιηθούν. Μουσεία, χώροι πολιτισμοί και εκπαίδευσης, χώροι αναψυχής, αλλά και εμπορικά κέντρα έχουν ήδη εγκατασταθεί σε παλιά, εγκαταλελειμμένα εργοστάσια. Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται οι νέοι χώροι, εξαρτάται και από τη χρήση για την οποία προορίζονται.

Ωστόσο, ο Π. Μιχελής επισημαίνει πως οι παρεμβάσεις που γίνονται σε κάποιο κτήριο, θα πρέπει να διατηρούν την αισθητική του αντοχή, πράγμα που δε συμβαίνει πάντα γιατί υπάρχουν οι περιπτώσεις που προσπαθούν να το αλλάξουν, με αποτέλεσμα να "φέρνουν το έργο στα σύνορα μιας τεχνητής καταστροφής, η οποία, μάλιστα, μη ακολουθώντας τους νόμους της φύσεως, όπως τα στοιχεία της φθοράς και της αποσυνθέσεως, στερείται γοητείας και μυστηρίου. Δεν ανανεώνει το έργο από τα γηρατειά, το φτιασιδώνει"⁷⁴. Διαχωρίζει την υλική αντοχή που δίνει στατική άνεση στο έργο με την αισθητική του αντοχή που του δίνει περιθώρια για καλλιτεχνικές παραλλαγές, τις οποίες, αν υπερβεί κανείς, επέρχεται ο θάνατος του έργου. Πιστεύει πως η φαντασία είναι αυτή που θα αποτελέσει το κριτήριο των ορίων στα οποία θα κινηθούν οι παρεμβάσεις και πως "όταν αυτή ενοχλείται από την ανθρώπινη επέμβαση στο να ερμηνέψει το έργο ελεύθερα, δημιουργικά, τούτο σημαίνει ότι τα όρια έχουν ξεπεραστεί, τα περιθώρια της αισθητικής αντοχής εξαντληθεί. Το έργο έχει παρερμηνευτεί και προδοθεί"⁷⁵.

Δεν είναι λίγες οι φορές που κάποια κτήρια καταστράφηκαν εντελώς για να δημιουργηθεί από την αρχή κάτι νέο, κι άλλοτε, τα υπάρχοντα κτήρια, ακολούθησαν πιστά τους κανόνες της εμπορευματοποίησης κι ενσωματώθηκαν στο νέο περιβάλλον, όπου η ανάπλαση στοχεύει στην απόλυτη εξυγίανση που συνοδεύεται με τη διαγραφή του βιομηχανικού παρελθόντος από τη μνήμη, έτσι ώστε να δημιουργηθεί σε νέες βάσεις η νέα επιχειρηματική ή μεταβιομηχανική πόλη. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, το κτήριο τείνει να χάσει την αρχική του μορφή, η ιστορία του κινδυνεύει να διαγραφεί κι έτσι να κάνει ένα νέο

72 Tim Edensor, Industrial ruins - space, aesthetics and materiality

73 Ο Tim Edensor φέρνει ως παράδειγμα την έκθεση Radioactive που οργανώθηκε στο πλαίσιο ενός μεγαλύτερου project, με τον τίτλο Re:location, στο Σμέθγουικ του Birmingham, από μια συλλογικότητα που ασχολήθηκε αρχικά με την ανακαίνιση του κτηρίου, δημιουργώντας χώρους εκθεσιακούς, εργαστηριακούς, αλλά και χώρους διαβίωσης, ενώ στη συνέχεια διοργάνωσε έκθεση, της οποίας τα έργα προσπάθησαν να μεταδώσουν τις σχέσεις με τις συνθήκες εργασίας των προηγούμενων εργαζομένων στο χώρο.

74 Παναγιώτης Μιχελής, Η αισθητική αντοχή, σελ 1078

75 Παναγιώτης Μιχελής, Η αισθητική αντοχή, σελ 1078

ξεκίνημα χωρίς τίποτα να θυμίζει το παρελθόν του. Μαζί του μπορεί να διαγραφεί κι ένα κομμάτι της βιομηχανικής κληρονομιάς, ένα κομμάτι πολιτισμού. Τα βιομηχανικά κτήρια που δεν αφανίζονται εντελώς, διατηρούν, συνήθως, τις προσόψεις τους, τις οποίες απαλλάσσουν από την πατίνα και τα ίχνη της φθοράς, ενώ και ο σκελετός τους απογυμνώνεται και το εσωτερικό τους ανακατασκευάζεται με νέα υλικά. Η αναγέννηση κτηρίων, αλλά και γειτονιών ολόκληρων, με αυτόν τον τρόπο, απομακρύνει τα ίχνη του παρελθόντος, αφήνοντας ωστόσο κάποια θραύσματα, δημιουργούν δηλαδή ένα παλίμψηστο, το οποίο ωστόσο δεν είναι εύκολο να αποκωδικοποιηθεί⁷⁶.

76 Tim Edensor, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, σελ.131

3.3 Η ελληνική βιομηχανική πόλη (εκβιομηχάνιση και αποβιομηχάνιση στην Ελλάδα)

Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα ξεκίνησε με καθυστέρηση, ενδεχομένως επειδή κατά την πρώτη περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης δεν υπήρχε καν ελληνικό κράτος. Η Αθήνα, τον πρώτο καιρό, προσελκύει το ενδιαφέρον των ξένων για τις αρχαιότητές της και αργεί να αποκτήσει βιομηχανία. Όταν αρχίζουν να δημιουργούνται τα πρώτα εργοστάσια, κάτοικοι της περιφέρειας καταφθάνουν στην πρωτεύουσα όπου αναζητούν εργασία. Άνθρωποι ξεριζωμένοι βρίσκονται σε ξένο τόπο και δημιουργούν παραγκουπόλεις σε νέες γειτονιές. Οι γειτονιές αυτές δημιουργούνται γύρω από έναν οργανωτικό πυρήνα, στον οποίο εξασφαλίζουν ισχύ η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε κατάχρηση εξουσίας και εκμετάλλευση. Μέσα από αυτόν τον πυρήνα, δημιουργήθηκε κύκλωμα που κερδοσκοπήσε πάνω στη γη. Κύκλωμα που "προσδιορίζει έναν τύπο αστικοποίησης χωρίς εκβιομηχάνιση ή με χαμηλή εκβιομηχάνιση, αλλά με γρήγορο ρυθμό οικιστικής εξάπλωσης, με κερδοσκοπία πάνω στα οικόπεδα και στα ακίνητα, με μια ευημερία που συντηρεί τεχνητά το κύκλωμα"⁷⁷. Αυτά τα κυκλώματα, βέβαια, φαίνεται πως δεν έπαψαν ποτέ να λειτουργούν. Στην πρωτεύουσα, τα συναντά κανείς και σήμερα, σε, όχι τυχαία, υποβαθμισμένες περιοχές, να αγοράζουν γη, για να την πουλήσουν ακριβά μετά την εξυγίανση.

Ο Πειραιάς, με τη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου το 1893, μετατράπηκε σε μια σημαντική βιομηχανική πόλη, στην οποία εγκαταστάθηκαν και τα πρώτα ατμοκίνητα εργοστάσια και απαλλάσσει, κατά κάποιον τρόπο, την Αθήνα από τις "βαριές εργασίες". Το 1920, στην Αθήνα και τον Πειραιά λειτουργούν 868 εργοστάσια, η χωροθέτηση των οποίων έγινε, κυρίως, κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής που ένωνε τις δύο πόλεις. Την ίδια περίοδο κάνουν την εμφάνισή τους και οι πρώτοι βιομηχανικοί συνοικισμοί, το Λαύριο, η Ελευσίνα και η Δραπετσώνα και μαζί οι εργατικές κατοικίες, όπου οι κάτοικοι αντιμετωπίζουν προβλήματα όπως η έλλειψη νερού, η απουσία διαχείρισης των αποβλήτων και η συνέπειες αυτών, που ήταν η εξάπλωση των επιδημιών⁷⁸. Βλέπουμε δηλαδή ότι εξ αρχής υπήρξε υποβάθμιση στις βιομηχανικές πόλεις της Ελλάδας, στις οποίες ωστόσο, τον πρώτο καιρό τουλάχιστον, οι εργάτες δεν αναζητούσαν μόνιμη κατοικία, μέχρι την εγκατάσταση των προσφύγων, οπότε έγιναν και τα απαραίτητα έργα υποδομής.

Μετά τη δεκαετία του 1980, οι εξελίξεις στην τεχνολογία και στον τομέα των μεταφορών και των επικοινωνιών μηδένισαν τις αποστάσεις κι έτσι διευρύνθηκαν οι παραγωγικές δυνατότητες πολλών περιοχών. Σύντομα, παύει να ισχύει η "θεωρία του τόπου εγκατάστασης" και οι επιχειρήσεις εγκαθίστανται οπουδήποτε, με γνώμονα πάντα το κέρδος τους⁷⁹. Το φαινόμενο της συμμετοχής των επιχειρήσεων στον καπιταλισμό της παγκοσμιοποίησης εμφανίζεται και στην Ελλάδα, με εργοστάσια που κλείνουν και επιχειρήσεις που μεταναστεύουν σε τρίτες χώρες με φθηνότερα εργατικά χέρια, χαμηλότερο κόστος πρώτων υλών και αυξημένο κέρδος. Μία από τις συνέπειες της απεδαφοποίησης της οικονομίας είναι

77 Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην πόλη - χώρος και πολιτική, σελ. 29

78 Δημήτρης Καρύδης, Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας, σελ. 252-253

79 Αγγελική Παρδάλη, Το λιμάνι του Πειραιά, σελ 204

ότι το εθνικό κράτος παύει να έχει ρόλο συνδιαμορφωτή των εξελίξεων στη διεθνή οικονομία.

“Μοιάζει να αυξάνεται ο οικονομικός, κοινωνικός ακόμα και πολιτικός ρόλος επιμέρους περιοχών και πόλεων, καταλαμβάνοντας το ‘χώρο’ που προηγουμένως κατεχόταν από το κράτος, εντός του οποίου είναι τοποθετημένες. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του ‘80, οι αστικοί χώροι αναφάνονται ως επικράτειες από όπου κινούνται τα νήματα των διεθνών οικονομικών εξελίξεων, ως κέντρα επικοινωνιακών, πληροφοριακών και χρηματοοικονομικών ροών”⁸⁰.

Ηδη, οι βιομηχανικές πόλεις του εξωτερικού, από τις οποίες θα παρουσιαστούν κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα, κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση. Αν και με κάποια καθυστέρηση και, ίσως, σε μικρότερη ένταση, καθώς δεν υπάρχει βαριά βιομηχανία, η αποβιομηχάνιση και οι συνέπειές της γίνεται μια κατάσταση που, με την πάροδο των χρόνων, εμφανίζεται όλο και πιο έντονα και στην Ελλάδα, κυρίως σε πόλεις που η οικονομία τους βασιζόταν στη βιομηχανία. Ανάμεσα σ’ αυτές είναι και η Δραπετσώνα, όπου το εργοστάσιο λιπασμάτων είχε συνδεθεί στενά με τη ζωή στην πόλη. Σε ολόκληρη τη χώρα, εγκαταλελειμμένα εργοστάσια αφήνονται στη φυσική τους φθορά ή μετατρέπονται σε χώρους που θα στεγάσουν άλλες δραστηριότητες.

Εικ.7, 8: Βιομηχανικό Ερείπιο στην Αχαρνών

80 Μάνος Σπυριδάκης, Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, σελ. 95

3.3.i Η Δραπετσώνα της αποβιομηχάνισης

Η Δραπετσώνα αποτελεί μία από τις σημαντικότερες βιομηχανικές περιοχές της χώρας. Εκεί δημιουργήθηκαν κάποια από τα μεγαλύτερα εργοστάσια, δίπλα στο μεγαλύτερο λιμάνι, γεγονός που διευκόλυνε τη λειτουργία τους. Στη Δραπετσώνα, για πάρα πολλά χρόνια, συνυπήρχε η βιομηχανία με τους ανθρώπους που έκαναν τη ρύπανση, τη σκόνη, τις αναθυμιάσεις, μέρος της καθημερινότητάς τους. Οι ίδιοι άνθρωποι, στη σύγχρονη εποχή, απαλλάσσονται από τις επιπτώσεις της βιομηχανίας στον τόπο που κατοικούν, καθώς αναζητούν νέο τρόπο επιβίωσης. Πώς όμως έφτασε η Δραπετσώνα στη σημερινή της κατάσταση;

Κατά τον 19ο αιώνα, οι Αδελφοί Μελετόπουλοι ήταν οι ιδιοκτήτες του μεγάλου αγροκτήματος στο οποίο επρόκειτο να δημιουργηθεί η πόλη της Δραπετσώνας. Σε όλον τον Πειραιά, το 1827 έχουν καταγραφεί μόλις 22 κάτοικοι, όμως κατά τη δημιουργία του νεότερου ελληνικού κράτους, με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, ξεκινάει ο εποικισμός του από ανθρώπους που καταφθάνουν στο λιμάνι, που, στη συνέχεια, επρόκειτο να γίνει ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο. Ο Δήμος Πειραιά αρχίζει να αγοράζει αγροτεμάχια στην περιοχή του βορειοδυτικού λιμενοβραχίονα και να δημιουργεί τα πρώτα έργα υποδομών στην περιοχή, τα οποία κυρίως σχετίζονται με το λιμάνι⁸¹. Ο Πειραιάς έφτασε να γίνει το σημαντικότερο λιμάνι της χώρας και ακολούθησε η επέκτασή του στην Ηετιώνεια ακτή. Το λιμάνι του Πειραιά αποτέλεσε σημαντικό πόλο ανάπτυξης, καθώς, λόγω της εμπορικής κίνησης που αυξανόταν, συγκεντρώθηκαν διάφορες δραστηριότητες γύρω από αυτό. Ανάμεσά τους και η βιομηχανία, η οποία επεκτάθηκε στην ευρύτερη περιοχή. Στις αρχές του 20ου αιώνα υπάρχουν 101 καταγεγραμμένες βιομηχανικές μονάδες που λειτουργούν από την Πλατεία Καραϊσκάκη μέχρι τον Αγιο Διονύσιο και στη συνέχεια, προς τους οδικούς άξονες της Πειραιώς και της Θηβών. Το 1906, ο Β. Βασιλειάδης, ιδιοκτήτης του μηχανουργείου "Γ. Βασιλειάδης", το μετακίνησε στην περιοχή δίπλα στην οποία εγκαταστάθηκε το εργοστάσιο λιπασμάτων⁸². Η Δραπετσώνα, εκείνη την περίοδο, αποτελεί το προάστιο του Πειραιά, το οποίο επιφορτίζεται με λειτουργίες όπως τα νεκροταφεία, ο οίκος ανοχής στα Βούρλα, τα σφαγεία, οι δεξαμενές. Το εργοστάσιο λιπασμάτων επεκτείνει τις εγκαταστάσεις του σε χώρο 250.000 τετραγωνικών μέτρων και φτάνει μέχρι τον όρμο των Σφαγείων. Παράλληλα, στη Δραπετσώνα, εγκαθίστανται νέες βιομηχανικές μονάδες. Από τα τσιμέντα στο ελαιουργείο κι ύστερα στα λιπάσματα, τη μεγαλύτερη βιομηχανική μονάδα των Βαλκανίων, παρακολουθεί κανείς τη Δραπετσώνα, σταδιακά, να μετατρέπεται σε ένα σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Όσο αυξάνεται η εμπορική κίνηση και ο αριθμός των εργοστασίων, τόσο αυξάνεται και ο πληθυσμός του Πειραιά. Αρχικά κατέφθασαν έμποροι οι οποίοι αποφάσισαν να

81 Σταύρος Τριανταφυλλίδης, η ιστορία της Δραπετσώνας Αθήνα 1998

82 Νίκος Μπελαβίλας, Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993), σελ 60, 61

εγκατασταθούν μόνιμα στον Πειραιά, αφού ανακάλυψαν πως πρόκειται για έναν τόπο στον οποίο θα έχουν μακροχρόνια προοπτική. Από την άλλη μεριά, οι εργάτες που έφταναν στο λιμάνι, αναζητούσαν κυρίως ευκαιριακή απασχόληση κι έτσι άργησαν να εγκατασταθούν⁸³. Η αύξηση του πληθυσμού κορυφώθηκε με την άφιξη των Μικρασιατών και Ποντίων προσφύγων και την εγκατάστασή τους στην περιοχή. Η Δραπετσώνα είναι ο τόπος που, όπως δέχτηκε όλες τις βαριές και δύσκολες λειτουργίες του Πειραιά, θα δεχτεί και τους ανθρώπους. Οι περιθωριακοί, οι φτωχοί και οι κατατρεγμένοι που αναζητούν τρόπο επιβίωσης, συγκεντρώνονται και εγκαθίστανται στη Δραπετσώνα. Μαζί με τα εργοστάσια, κατασκευάζονται και οι πρώτες παράγκες που θα φιλοξενήσουν τους πρόσφυγες και τους εσωτερικούς μετανάστες, τους κατοίκους της νέας εργατούπολης, ενώ, σταδιακά, δημιουργούνται εργατικές πολυκατοικίες και στήνεται ένας μεγάλος εργατικός οικισμός. Οικισμός που αναγκάζει τους κατοίκους του να ζούνε σε έναν τόπο υποβαθμισμένο, σε ένα περιβάλλον επιβαρυνμένο από τη ρύπανση που προκαλούν τα εργοστάσια, σε έναν τόπο που βασίζεται στη βιομηχανική παραγωγή, έναν τόπο, δηλαδή, χωρίς μέλλον, αφού η μοίρα του ταυτίστηκε με αυτήν των εργοστασίων που, από τη δεκαετία του 1980, κλείνουν το ένα πίσω από τ' άλλο.

Μέχρι στιγμής, δεν υπάρχει κάποια εμπειριστατωμένη καταγραφή των εργοστασίων που έχουν πάψει να λειτουργούν και είναι άγνωστη η κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις, εννοείται πως δεν υπάρχει κάποιο πλάνο που να αφορά στη συντήρηση και στο τι θα γίνει στο μέλλον με τους χώρους αυτούς.

Κατά την περίοδο της αποβιομηχάνισης, θα μπορούσε κανείς να πει πως η Δραπετσώνα μετατρέπεται σε μια πόλη χωρίς σκοπό και, καθώς χάνεται ο κλάδος της οικονομίας που συντηρούσε την πόλη, αυξάνεται και ο αριθμός των ανέργων, με όλες τις συνέπειες για τον τόπο να ακολουθούν. Η κρίση που επηρέασε ολόκληρη τη χώρα, στη δεκαετία του 2010, βρήκε το Δήμο Κερατσινίου Δραπετσώνας με έναν στους πέντε δημότες άνεργο, και τους δημότες έως 65 ετών που είναι εγγεγραμμένοι στα μητρώα του ΟΑΕΔ της περιοχής, να φτάνουν στις 11.000⁸⁴.

Η πρώην βιομηχανική πόλη δεν προσελκύει καν το ενδιαφέρον επενδυτών, όπως συνέβη με κεντρικές περιοχές της Αθήνας, όπου παλιά εργοστάσια μετατράπηκαν σε χώρους πολιτισμού ή χώρους διασκέδασης και εμπορικών δραστηριοτήτων. Ενδεχομένως, ευθύνεται η τάση που θέλει τον εξευγενισμό των αστικών κέντρων για να εποικιστούν από τη νέα αστική τάξη κι ίσως η Δραπετσώνα να βρίσκεται μακριά από τα κέντρα αυτά. Ίσως τελικά να ήταν νωρίς για να προχωρήσει η εξυγίανση στην απομακρυσμένη περιοχή της Δραπετσώνας. Ενδεχομένως ο τρόπος της εξυγίανσης που ακολουθήθηκε τα προηγούμενα χρόνια, δεν ταίριαζε στην περιοχή. Ίσως εκεί η εξυγίανση, που φαίνεται (από αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς ανάπλασης και από πολιτιστικές εκδηλώσεις στο χώρο της ΑΕΕΧΠΛ) να πλησιάζει, να έχει διαφορετική μορφή, ίσως όμως και να αργήσουν να αξιοποιηθούν οι βιομηχανικοί χώροι, οι οποίοι παραμένουν εγκαταλελειμμένοι, να θυμίζουν τις εποχές που οι εργάτες έδιναν τους δικούς τους αγώνες για επιβίωση στις γειτονιές της, έτσι ώστε το άλγος στη λέξη νοσταλγία να γίνεται πιο έντονο.

83 Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά - Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910, σελ 87

84 http://forumkeratsini.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=67:therizei-i-anergia-se-keratsini-drapetsona

3.3.ii Το εργοστάσιο λιπασμάτων

Το 1909, στην είσοδο του λιμανιού του Πειραιά, χτίστηκε το μεγαλύτερο βιομηχανικό συγκρότημα της χώρας. Είναι η εποχή της Β Βιομηχανικής Επανάστασης, μιας περιόδου που η έναρξή της ορίζεται γύρω στο 1880 και αφορά στη χρήση νέων συστημάτων όπως είναι ο ηλεκτρισμός, η πετρελαιομηχανή και η χημεία. Και καθώς η Ελλάδα δεν ανέπτυξε βιομηχανία κατά την πρώτη περίοδο, η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων αποτελεί για αυτήν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεύτερης περιόδου⁸⁵. Μέσα στην έκταση που καταλαμβάνει το βιομηχανικό συγκρότημα, λειτουργούν η μονάδα λιπασμάτων, το υαλουργείο, μονάδα φωσφορικού οξέος, μονάδα θειικού οξέος, μονάδα υδροχλωρικού οξέος και θειικών αλάτων, μονάδα γεωργικών φαρμάκων, μονάδα άνυδρης αμμωνίας, καθώς και ένας κεντρικός ηλεκτρικός σταθμός κι ένας ατμοηλεκτρικός σταθμός, ενώ έχει ληφθεί μέριμνα και για διάφορες βοηθητικές υπηρεσίες, αλλά και για βοηθητικούς και αποθηκευτικούς χώρους. Τα κτήρια είναι κατασκευασμένα με τρόπο λιτό, τα δομικά τους στοιχεία είναι εμφανή, ενώ απουσιάζουν διακοσμητικά στοιχεία. Η κατασκευή τους φανερώνει πως είναι απολύτως προορισμένα να εξυπηρετούν και να διευκολύνουν την παραγωγή.

Το 1938 ιδρύθηκε το Ινστιτούτο Χημείας και Γεωργίας "Ν. Κανελλόπουλος". Σκοπός του ήταν να συμπληρώσει και να αναδείξει τον τομέα της έρευνας που αφορούσε στις παραγωγικές δραστηριότητες του εργοστασίου. Στο Ινστιτούτο, λειτουργούσε βιβλιοθήκη η οποία περιείχε μια σημαντική συλλογή σχετικών με το αντικείμενο συγγραμμάτων. Παράλληλα λειτούργησε μουσείο μεταλλευμάτων, εργαστήρια και ξενώνες που διευκόλυναν το επιστημονικό έργο ειδικών και επιστημόνων⁸⁶. Για μια δεκαετία, από το 1953 έως το 1963, η ΑΕΕΧΠΛ είχε στην κατοχή της και το μηχανοποιείο και ναυπηγείο "Γ. Βασιλειάδης", έχοντας την πρόθεση να επεκταθεί και στο ναυπηγικό τομέα, πράγμα που ωστόσο δε συνέβη κι έτσι, στη συνέχεια, το ναυπηγείο αγοράστηκε από τον ΟΛΠ και ενσωματώθηκε στις προβλήτες του Προλιμένα. Το 1913 μία καινοτομία για τα δεδομένα της εποχής ήταν η δημιουργία συνοικισμού εργατικών κατοικιών και του σχολείου στο οικόπεδο του εργοστασίου⁸⁷.

Η λειτουργία της ΑΕΕΧΠΛ ξεκίνησε με 200 εργάτες, οι οποίοι στη δεκαετία του 1920 έφτασαν στους 3.500-4.000, για να τους μειώσει και πάλι στους 700 η διεθνής ύφεση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρατηρείται στις εργασιακές σχέσεις, όσον αφορά στο θέμα της κατασκευής των κατοικιών, αφού πρόκειται για μια ενέργεια που εξυπηρετεί και τους εργαζόμενους και την εργοδοσία. Από τη μια βάζει τέλος στην τάλαιπωρία των εργατών που αναγκάζονταν να μετακινούνται στον απομακρυσμένο χώρο όπου βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις, ενώ από την πλευρά της εργοδοσίας γίνεται με αυτόν τον τρόπο εφικτός ο έλεγχος στο προσωπικό, καθώς οι κατοικίες προορίζονταν κυρίως για τους τεχνίτες του υαλουργείου,

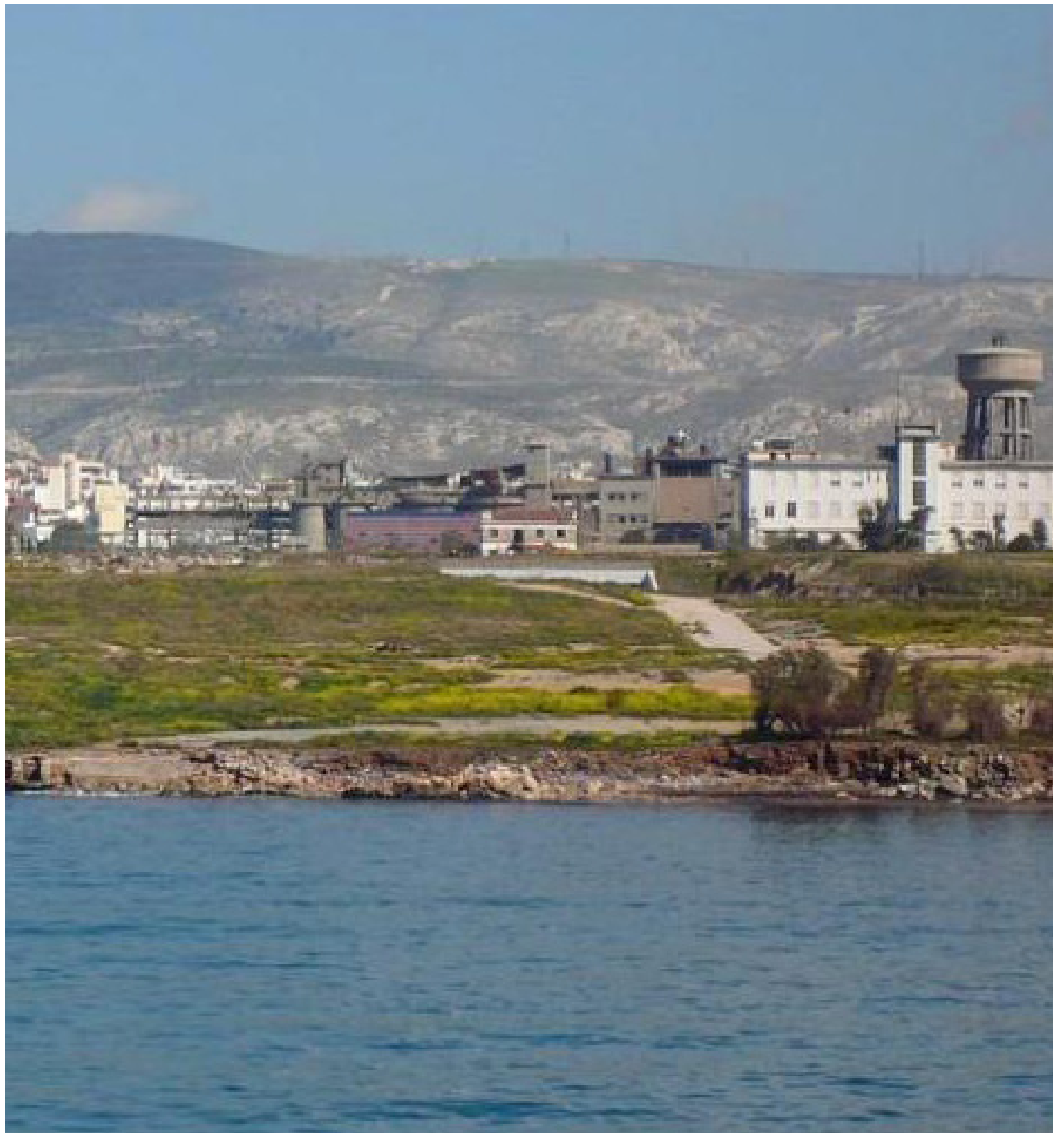
85 Λήδα Παπαστεφανάκη, Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993), σελ. 16

86 Γιώργος Μαχαίρας, Δήμητρα Μαυροκορδάτου, Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993),

87 Μπελαβίλας, Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993), 122-126

Εικ.9: Δραλετσώνα

μια δυσεύρετη ειδικότητα, που απαιτούσε ιδιαίτερες ικανότητες και κατάλληλη εκπαίδευση. Οι τεχνίτες αυτοί συχνά διέκοπταν την εργασία τους κι έτσι δημιουργούνταν προβλήματα στη λειτουργία του εργοστασίου. Έτσι, κρίθηκε αναγκαίο να τους δοθούν κίνητρα για να παραμείνουν στο εργοστάσιο και η παραχώρηση κατοικίας κοντά στο χώρο εργασίας τους ήταν ένα από τα κίνητρα αυτά.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η παραγωγή μειώθηκε, ενώ και οι εγκαταστάσεις των εργοστασίων υπέστησαν ζημιές από τους βομβαρδισμούς. Μετά τον πόλεμο, η βιομηχανία κατάφερε, μέσω δανειοδοτήσεων, να αποκαταστήσει τη λειτουργία των εργοστασίων, ενώ, την ίδια περίοδο, ξεκίνησε μια νέα εποχή για την ΑΕΕΧΠΛ, καθώς η πλειονότητα των μετοχών, από τους κληρονόμους του Κανελλόπουλου, πέρασαν στον Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Κατά τη δεκαετία του 1970, η παγκόσμια οικονομική ύφεση, αλλά και η ύφεση στην οικοδομική δραστηριότητα και ο διεθνής ανταγωνισμός, οδήγησαν στη μείωση της κατανάλωσης υαλοπινάκων, ενώ από την άλλη αυξήθηκε η κατανάλωση στα χημικά λιπάσματα. Επιπλέον, ο θάνατος του Μποδοσάκη Αθανασιάδη και η κληροδότηση της περιουσίας του στο Ίδρυμα Μποδοσάκη οδήγησαν σε εκ νέου συρρίκνωση της βιομηχανίας στη δεκαετία του 1980, μέχρι το 1993, οπότε και τέθηκε υπό ειδική εκκαθάριση από την Εθνική Τράπεζα, για να περιέλθει τελικά στην ιδιοκτησία της. Στη συνέχεια, το εργοστάσιο υπολειπεται, για να κλείσει οριστικά το 1999⁸⁸.

Η νέα ιδιοκτήτρια προχώρησε στην ίδρυση της θυγατρικής διαχειρίστριας "Προτύπου Κτηματικής Τουριστικής-Λιπάσματα Δραπετσώνας" ΑΕ, η οποία ακολούθησε την πολιτική που βασιζόταν στη λογική της εξυγίανσης του χώρου και είχε ως σκοπό την άνοδο της τιμής της γης. Αλλωστε, η κερδοσκοπία στη γη είναι ένα φαινόμενο που παρατηρήσαμε πως συμβαίνει στην Ελλάδα από την εποχή της αστικοποίησης, το οποίο συνεχίστηκε και κατά την πρώτη περίοδο της αποβιομηχάνισης, οδηγώντας στην οικοπεδοποίηση των πρώην βιομηχανικών χώρων. Έτσι λοιπόν, το 2003, την εποχή των μεγαλεπήβολων έργων, ξεκίνησε η οικοπεδοποίηση και στο χώρο των λιπασμάτων, αρχικά με την κατεδάφιση του μεγάλου εργοστασίου. Στο οικόπεδο, τελικά, απέμειναν οι 4 από τις 109 μονάδες, ενώ καταστράφηκε και το σύνολο του μηχανολογικού του εξοπλισμού.

Ωστόσο, η μεταβιομηχανική εποχή στη Δραπετσώνα δεν έφερε την προσδοκώμενη από τους νέους ιδιοκτήτες ανάπτυξη. Τα μεγάλα έργα και η ανοικοδόμηση δεν επετεύχθησαν και οι μεγάλες εταιρείες δεν εγκαταστάθηκαν στη Δραπετσώνα. Η περιοχή παρέμεινε ανεκμετάλλευτη και εγκαταλείφθηκε. Η έκταση στην οποία λειτουργούσαν κάποτε τα εργοστάσια, παρέμεινε να παρακμάζει και να αποσυντίθεται, με τα ερείπια παραδομένα στη φθορά του χρόνου και της φύσης. Η πρόσβαση στην παράκτια ζώνη δεν ήταν εφικτή, γεγονός που συνέβαλε στην παρακμή και την ερήμωση του γειτονικού Πάρκου Εργατιάς αλλά και ολόκληρης της περιοχής που συνορεύει με τα λιπάσματα.

88 Λήδα Παπαστεφανάκη, Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993),

4. Αποκατάσταση και επανάχρηση

4.1 Gentrification στις πόλεις της αποβιομηχάνισης

Πόλεις που η ζωή τους περιφερόταν γύρω από κάποια εργοστάσια, ρύπανση, εργατικές γειτονιές, δουλειά οκταώρου, κοινωνικές ανισότητες, εργατικά κινήματα, άλλοτε ανεργία, φτώχεια, ανέχεια. Πόλεις που είδαν τα εργοστάσια να κλείνουν ή να μεταναστεύουν σε τρίτες χώρες, πηγές εισοδημάτων να χάνονται, εργάτες να χάνουν τη δουλειά τους, τη φτώχεια να επιδεινώνεται, πόλεις που άδειασαν γιατί οι κάτοικοί τους αναζήτησαν μια καινούργια ζωή σε καινούργιο τόπο. Πόλεις που ξαναγεννήθηκαν, που ανακάλυψαν νέους τρόπους ανάπτυξης, στην τεχνολογία, τον τουρισμό και τον πολιτισμό, τα κέντρα τους γέμισαν κόσμο, εύποροι νέοι εγκαταστάθηκαν σε αυτά και δημιουργούν. Το gentrification είναι η νέα τάση στις πόλεις που, ναι μεν μπορεί να φωτίσει τις σκοτεινές πλευρές τους, να τις κάνει καθαρές, χαρούμενες, ιδανικές για να περνάει κανείς ευχάριστα, δεν κατάφερε εντούτοις, να εξαφανίσει τις ανισότητες, να εξαλείψει τη φτώχεια, να κλείσει τις πληγές που άφησε η ανεργία εξαιτίας της αποβιομηχάνισης. Είναι πραγματική η αναγέννηση σ' αυτές τις περιπτώσεις; Πόσο βαθιά μπορεί να φτάσει μια τέτοιου είδους εξυγίανση;

Προσπαθώντας να διερευνήσουμε την κατάσταση, πρέπει να επικεντρωθούμε στις εξελίξεις που έφερε η παγκοσμιοποίηση στον τρόπο ζωής και στον τρόπο κατανάλωσης. Στην εποχή μας, λοιπόν, όπου οι επιχειρήσεις λειτουργούν σε οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη και οι καταναλωτές έχουν πρόσβαση σε οποιοδήποτε προϊόν, θα περίμενε κανείς να υπάρχει αδιαφορία για την τοπικότητα. Ωστόσο παρατηρείται πως ακόμη και αυτή αποτέλεσε ένα προϊόν της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας κι έτσι βρισκόμαστε στο σημείο όπου η τοπικότητα ενισχύεται και αναδεικνύεται, καθώς θεωρείται πως αποτελεί στοιχείο της συγκρότησης της ταυτότητας των κοινωνιών⁸⁹. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και στο μεταβιομηχανικό περιβάλλον, οι πόλεις καλούνται να εντοπίσουν την ιδιαιτερότητά τους, να ανακαλύψουν τα χαρακτηριστικά τους και να τα αναδείξουν, ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν το διεθνή ανταγωνισμό. Κι όπως οι επιχειρήσεις, μέσα από το branding, επιδιώκουν να συνδέσουν συναισθηματικά τον καταναλωτή με τα προϊόντα τους, ενισχύοντας και αναδεικνύοντας τη μοναδικότητά τους, έτσι και οι πόλεις, μέσα από το city branding, στοχεύουν στη δημιουργία ενός σημείου αναφοράς για τον τόπο, έναν τρόπο να συνδεθούν με την ιστορία και τη συλλογική τους μνήμη, ώστε να αναδείξουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και να προσδιορίσουν την ταυτότητά τους⁹⁰.

Το city branding προσδιορίζει την ταυτότητα ενός τόπου, κάνει δηλαδή για αυτόν, αυτό που κάνει το branding για κάποιο προϊόν. Η φήμη για τα προϊόντα ενός τόπου επηρεάζει και την κατανάλωση που θα έχουν. Στην προκειμένη περίπτωση, η ίδια η πόλη γίνεται το προϊόν και η φήμη της, άλλοτε θα προσελκύσει επενδυτές, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο θα δραστηριοποιηθούν κι άλλοτε θα στοχεύσει σε επισκέπτες, για να επηρεάσει τον τρόπο που θα κινηθούν. Η νέα τάση στον τουρισμό θέλει από τους επισκέπτες ενός τόπου να επιδιώκουν μια συνολική εμπειρία από αυτόν. Αναζητούν

89 John Tomlinson, *Globalization and cultural identity*, 2003, σελ. 270

90 Mihalis Kavaratzis, *Branding the city through culture and entertainment*, σελ. 1

Εικ.10: Υαλουργείο Δραπετσώνας

τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ιστορίας του, του τρόπου ζωής των κατοίκων του, τους χώρους που κινούνται, τις διατροφικές τους συνήθειες, τα μουσικά τους ακούσματα, αναζητούν τοπικά προϊόντα, προϊόντα με προστατευόμενη ονομασία προέλευσης, προϊόντα οικοτεχνίας ή και άυλα προϊόντα που σχετίζονται με τον πολιτισμό. Και η σύνδεση του πολιτισμού με τον τουρισμό είναι το ζητούμενο στην εποχή που οι πόλεις προσδιορίζουν την ταυτότητά τους, στοχεύοντας στην προσέλκυση επισκεπτών. Ο σύγχρονος ταξιδευτής αναζητά την επαφή με πολιτισμούς και την κατανόησή τους, η οποία επιτυγχάνεται ακολουθώντας τις αρχές του ερμηνευτικού σχεδιασμού διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς για τουριστική χρήση, με τη δημιουργία αφηγήσεων μέσα σε ζωντανούς χώρους, από τους οποίους ο επισκέπτης φεύγει έχοντας φτάσει σε κάποιο βαθμό κατανόησης⁹¹. Έτσι λοιπόν, η επωνυμία μιας πόλης θα εξαρτηθεί από τον πολιτισμό και από τον τρόπο που θα συσχετιστεί με τον τουρισμό για την οικονομική της ανάπτυξη. Ο πολιτιστικός τουρισμός είναι μία τάση σταθερά αυξανόμενη και, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι πολιτιστικοί προορισμοί είναι αστικοί προορισμοί, πόλεις που προσπαθούν να προωθήσουν τον εαυτό τους, τονίζοντας την πολιτιστική τους προσφορά και συνδέοντας τις πολιτιστικές δράσεις με την ψυχαγωγία⁹².

Νέοι θεσμοί από οργανώσεις, όπως η UNESCO ενισχύουν, με τη συνεργασία τους, τις πόλεις, να αναδείξουν τα μνημεία τους, την πορεία τους στο χρόνο, συχνά μέσω των ερειπίων που έχουν μείνει, κι άλλοτε καταγράφοντας και προβάλλοντας την Αυλή Πολιτιστική Κληρονομιά της, η οποία έχει να κάνει με τις παραδόσεις που διασώθηκαν. Οι πόλεις που έχουν κάποια ιδιαιτερότητα που αξίζει να καταγραφεί, μπορεί εύκολα να χτίσει γύρω από αυτήν την ταυτότητά της. Το ρεμπέτικο τραγούδι, η μεσογειακή διατροφή, η μαστιχοκαλλιέργεια της Χίου, η Θηνιακή μαρμαροτεχνία και πλήθος ακόμη τόπων και τρόπων που τους χαρακτηρίζουν, έχουν εγγραφεί στο Εθνικό Ευρετήριο Αυλής Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδος ή και στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Αυλής Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας της UNESCO, δίνοντας στον τόπο άλλη μια ιδιαιτερότητα, ικανή να κινητοποιήσει τον κάτοικο να τη διατηρήσει και να προσελκύσει το ενδιαφέρον του επισκέπτη να τη γνωρίσει.

Ειδικότερα για την τουριστική αξιοποίηση του βιομηχανικού ερειπίου, δημιουργήθηκε η Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς, ένα δίκτυο στο οποίο έχουν ήδη ενταχθεί εκατοντάδες σημαντικοί βιομηχανικοί χώροι της Ευρώπης (ανάμεσά τους και κάποιοι ελληνικοί, όπως το Μουσείο Φωταερίου στο Γκάζι), που έχουν μετατραπεί σε μουσεία ή χώρους πολιτισμού. Σκοπός του δικτύου είναι η προώθηση της βιομηχανικής ιστορίας των χώρων αυτών ως αξιοθέατα επισκεπτών στον τομέα του τουρισμού⁹³. Η Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης είναι ένας ακόμη θεσμός που συνέβαλε στον προσδιορισμό της ταυτότητας των πόλεων που κατέκτησαν τον τίτλο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η βιομηχανική κληρονομιά των πόλεων αυτών αποτέλεσε ένα κομμάτι αυτής της ταυτότητας και ένα λόγο για τη μετατροπή ερειπωμένων πρώην βιομηχανικών χώρων σε χώρους πολιτισμού. Όταν ξεκίνησε ο θεσμός από την Αθήνα, ήταν πολύ νωρίς για να υπάρχουν βιομηχανικά ερείπια και χώροι για εξυγίανση, ωστόσο, εκείνη την περίοδο έγινε η αρχή για την εξυγίανση στο Γκάζι. Στη Θεσσαλονίκη, την πολιτιστική πρωτεύουσα του 1997, εποχή που δεν είχε ενταχθεί ακόμη το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης και ελάχιστα βιομηχανικά ερείπια υπήρχαν στον ελληνικό χώρο, έγιναν οι πρώτες παρεμβάσεις σε παρεμφερείς χώρους. Μεταξύ άλλων, έγιναν αναπλάσεις δυτικά του ιστορικού κέντρου, ενώ αξιοποιήθηκαν και

91 Δημήτρης Θεοδώρου, (2014) *Κέντρο ανάδειξης και προβολής του ρεμπέτικου πολιτισμού*, (Διπλωματική εργασία) ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

92 Mihalis Kavaratzis, *Branding the city through culture and entertainment*, σελ. 3,4

93 <https://www.erih.net/>

Εικ.11: Εσωτερικό εναπομείναντος κτηρίου στα Λιπάσματα Δραπετσώνας

χώροι όπως οι εμπορικές αποθήκες του Οργανισμού Λιμένα Θεσσαλονίκης⁹⁴. Πολλοί βιομηχανικοί χώροι αξιοποιήθηκαν στην Πάτρα, την πολιτιστική πρωτεύουσα του 2006, για να λειτουργήσουν ως χώροι πολιτισμού ή ως έδρα της Πολιτιστικής. Από αυτούς, κάποιοι διατηρούνται και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται για τους ίδιους ή διαφορετικούς σκοπούς, ενώ άλλοι εγκαταλείφθηκαν για δεύτερη φορά και συνεχίζεται η ερείπωσή τους⁹⁵. Η Ελευσίνα, η επόμενη ελληνική πόλη που θα γίνει Πολιτιστική Πρωτεύουσα, στοχεύει στον προσδιορισμό της νέας της ταυτότητας, που θα βασίζεται και στον αρχαίο πολιτισμό αλλά και στη βιομηχανική της ιστορία.

Παρατηρείται λοιπόν πως το πέρασμα από τη μια εποχή στην άλλη και η μετατροπή μιας βιομηχανικής πόλης σε ένα κέντρο πολιτισμού δεν είναι απλή υπόθεση και δε γίνεται πάντα με επιτυχία. Ο σεβασμός στην ιστορία, η αγάπη για τη βιομηχανική κληρονομιά, το μακροπρόθεσμο όραμα, αλλά και η πραγματική προσπάθεια για εξέλιξη, με την αξιοποίηση των ανθρώπων της πόλης που έχει περάσει από το στάδιο της παρακμής, είναι κάποιες από τις προϋποθέσεις για την επιτυχή μετάβαση. Η στόχευση στο εύκολο κέρδος, η εκμετάλλευση του περιβάλλοντος και η αδιαφορία για τον ανθρώπινο παράγοντα, οδηγούν σε επιφανειακή, ίσως και πρόσκαιρη εξυγίανση. Ορισμένα από τα πολλά χαρακτηριστικά παραδείγματα παρεμβάσεων σε πρώην βιομηχανικές πόλεις θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε πιο συγκεκριμένα συμπεράσματα.

94 <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=95133>

95 <https://www.citybranding.gr/2015/07/2006.html>

4.1.i ΗΠΑ: Detroit, Νέα Υόρκη

Για τις Ηνωμένες Πολιτείες η υπόθεση της εξυγίανσης δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο. Η διεθνοποίηση της αμερικανικής οικονομίας έφερε όξυνση στο διεθνή ανταγωνισμό για την ανειδίκευτη εργασία, με αποτέλεσμα οι θέσεις εργασίας να μετατοπιστούν σε χώρες του Τρίτου Κόσμου. Από την άλλη, οι βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας εγκατέλειψαν τις αστικές περιοχές και εγκαταστάθηκαν σε απομακρυσμένες βιομηχανικές ζώνες. Ο Κ. Βεργόπουλος παρατήρησε εδώ και δύο δεκαετίες τις εξελίξεις που έφερε η παγκοσμιοποίηση στις βιομηχανικές πόλεις.

“Η απογύμνωση των αστικών χώρων έχει αρχίσει: οι αμερικανικές πόλεις εγκαταλείπονται σε πληθυσμούς χωρίς απασχόληση, οικογενειακά και κοινωνικά ανολοκλήρωτους, χαραγμένους από το οικονομικό αδιέξοδο, την πολιτιστική μιζέρια, τις παρεκκλίνουσες και ανομικές συμπεριφορές. Ο αστικός χώρος, η βασική σκηνή της ιστορίας στη νεώτερη εποχή, εμφανίζεται σήμερα σαν ενοχλητικό φορτίο για την αστική τάξη και το κεφάλαιο, υπόλειμμα μιας ξεπερασμένης ιστορικής περιόδου, απ’ το οποίο το σημερινό σύστημα, στην πορεία του προς το άγνωστο, επιδιώκει με κάθε τρόπο να απαλλαγεί”⁹⁶.

Τα παραδείγματα του περάσματος από τη μια εποχή στην άλλη είναι πλέον πολλά και παρατηρούνται σε όλες τις βιομηχανικές πόλεις του πλανήτη. Σε πρώτη φάση, παρατηρήθηκαν έντονα φαινόμενα εγκατάλειψης, σε πόλεις που είδαν τη βασιμμένη στη βιομηχανία οικονομία τους να καταρρέει, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα του Detroit, της άλλοτε ισχυρής βιομηχανικής πόλης του Michigan των Ηνωμένων Πολιτειών, που έφτασε στο σημείο της πτώχευσης, καθώς αδυνατούσε να αποπληρώσει τα χρέη της που έφτασαν στο ύψος των 18 δις δολαρίων. Η πόλη που κάποτε υπήρξε ένα σημαντικό οικονομικό κέντρο, με τις μεγαλύτερες αυτοκινητοβιομηχανίες, στις οποίες απασχολούνταν μεγάλος αριθμός εργατικού δυναμικού, στη μεταβιομηχανική εποχή, και μετά την οικονομική της καταστροφή, μετατράπηκε σε πόλη φάντασμα, με τη φτώχεια και την εγκληματικότητα να αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της. Ήδη, από τη δεκαετία του 1970, η πτώση της αμερικανικής αυτοκινητοβιομηχανίας προκάλεσε και πτώση των πωλήσεων, με αποτέλεσμα τις απολύσεις χιλιάδων υπαλλήλων. Οι περισσότεροι κάτοικοί του, κυρίως προερχόμενοι από τη μεσαία τάξη, η οποίοι ζούσαν στα προάστια, το εγκατέλειψαν. Οι εγκαταλελειμμένες περιουσίες και τα κτήρια των εργοστασίων αφέθηκαν στις δυνάμεις της φύσης και στο έλεος των ανθρώπων που αναζητούσαν είτε χώρο να στεγαστούν είτε αντικείμενα να πουλήσουν για να εξασφαλίσουν αυτά που τους στερήσε η κατάσταση που κλήθηκαν να βιώσουν.

Το 2013, το άλλοτε πανίσχυρο Detroit κηρύχθηκε σε πτώχευση λόγω της αδυναμίας της πόλης να εξοφλήσει τους πιστωτές της, ενώ, ένα χρόνο μετά, εγκρίθηκε το σχέδιο εξόδου από την πτώχευση, που οδήγησε στην αναγέννησή της.

Ωστόσο, όλα αυτά τα χρόνια της παρακμής, αυτή η εγκατάλειψη, για κάποιους, των οποίων η επιβίωση δεν επηρεάστηκε από αυτήν, αποτελούσε μια παράξενα ελκυστική εικόνα. Αυτό το εφιαλτικό σκηνικό,

96 Κώστας Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση η μεγάλη χίμαιρα*, σελ. 352

με κατεστραμμένα τα άλλοτε επιβλητικά κτήρια, θα έλεγε κανείς πως ήταν έτοιμο για μια εξερεύνηση που θα προκαλούσε νοσταλγικά συναισθήματα. Δεν είναι λίγοι αυτοί που προσελκύονται από τα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά ερείπια του Detroit, τα οποία γίνονται άλλοτε τόπος για περιπέτεια και εξερεύνηση, άλλοτε θέμα για φωτογράφιση κι άλλοτε σκηνικό για ταινίες. Για άλλους πάλι, αυτά τα ερειπωμένα κτήρια έγιναν τελικά ευκαιρία για επένδυση στη δημιουργία μιας νέας πόλης. Μια επένδυση βασισμένη στη μνήμη, που θα δημιουργήσει σύμβολα, μύθους και εικόνες για να τα βγάλει έξω από την τοπική κοινότητα, σε όσους θελήσουν να γνωρίσουν το παρελθόν, την ιστορία και την τοπική ιδιαιτερότητα.

Ο Camilo Jose Vergara, ένας χιλιανής καταγωγής φωτογράφος και κοινωνιολόγος, κατέγραφε τα αστικά ερείπια της Αμερικής από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, πριν ακόμη γίνει τάση το *ruin porn*. Αυτός ήταν και ο πρώτος που κατέγραψε την κατάσταση στο Detroit, όπου, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, επέστρεφε για να καταγράψει την εξέλιξη της ερείπωσης των κτηρίων, αλλά και την αποκατάστασή τους. Βλέποντας λοιπόν όλους αυτούς τους ερειπωμένους ουρανοξύστες, έγραψε ότι η πόλη θα μπορούσε να μεταμορφωθεί σε ένα μεγάλο μνημείο ερειπωμένων ουρανοξυστών. Ενα χώρο που αποτελείται από 100 περίπου κατεστραμμένα κτήρια τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα πάρκο παιχνιδιού και περιπέτειας, έναν ιδιαίτερο τόπο στον οποίο αναπτύσσεται η χλωρίδα και η πανίδα, με τα δέντρα και τα λουλούδια να φυτρώνουν στις στέγες και στα παράθυρα, μέσα στα κτήρια ζώα να δημιουργούν τις φωλιές τους, έναν τόπο που θα διαμορφώσει η φύση, χωρίς την παρέμβαση του ανθρώπου⁹⁷. Ο Κεντρικός Σιδηροδρομικός Σταθμός του Μίσιγκαν, ένα κτίσμα εγκαταλελειμμένο από το 1988, εξαιτίας της μείωσης της κυκλοφορίας επιβατών, ένα κέλυφος που παρακολούθησε την αποσύνθεσή του, τον τρόπο με τον οποίο ακόμα και θάμνοι φύτρωναν κάτω από το πάτωμα, τον τρόπο με τον οποίο, μούχλιαζαν οι τοίχοι ή έσπαζαν τα τζάμια, τις ράγες που γίνονταν μια μάζα, θα μπορούσε να μετατραπεί σε ένα μνημείο φθοράς.

Το Detroit, αφού πέρασε από τη φάση της ερήμωσης και της εγκατάλειψης, μπήκε στη διαδικασία της εξυγίανσης, για να αποτελέσει το χαρακτηριστικό παράδειγμα εξυγίανσης που έγινε με τα πρότυπα των ιδιωτών, αφού η νέα πόλη δημιουργήθηκε από κατασκευαστικές εταιρείες για να εγκατασταθούν σε αυτήν νέοι επιχειρηματίες που θα της αλλάξουν ταυτότητα. Η πρώτη βιομηχανική πόλη, η πρώτη έρημη πόλη, μετατρέπεται σε μία πόλη ζωντανή, ιδανική για νέους που θέλουν να σπουδάσουν, να επενδύσουν ή να γνωρίσουν, ως τουρίστες τη βιομηχανική ιστορία της πόλης. Παρά το ότι η διάρκεια της εγκατάλειψης ήταν μεγάλη, τα τελευταία χρόνια, το Detroit γνώρισε ένα είδος ανακαίνισης σε δημόσιους χώρους και κτήρια. Τα εγκαταλελειμμένα εργοστάσια και τα ακατοίκητα κτήρια δόθηκαν σε χαμηλή τιμή σε κατασκευαστικές κι από τότε γίνονται συνεχώς αναπτυξιακά έργα που αφορούν, κυρίως, σε μετατροπές τους σε κτήρια γραφείων και διαμερισμάτων υψηλών προδιαγραφών, τα οποία προωθούνται για φιλοξενία τουριστών ή στοχεύουν στην εγκατάσταση νέων που αναζητούν ευκαιρίες. Το Detroit επαναπροσδιορίζει με αυτόν τον τρόπο την ταυτότητά του και με καμπάνιες με φράσεις σε posters όπως "finding opportunity is a matter of believing it's there" προσελκύει τους φιλόδοξους νέους που θα εγκατασταθούν στη νέα πόλη και θα την αναπτύξουν, ενώ άλλα που αναγράφουν "it's an area that requires a lot of work" επισημαίνουν τις απαιτήσεις για την επιτυχία των φιλόδοξων σχεδίων των εποίκων και θυμίζουν την εποχή που η δουλειά ήταν συνυφασμένη με την ύπαρξη της βιομηχανικής πόλης. Ακτιβιστές, που προσπάθησαν να αποτρέψουν τη μετατροπή της πόλης σε "νεοταξικό

97 Vergara Camilo José, *The New American Ghetto* σελ. 12,

παράδεισο”, παρατήρησαν πως το Detroit ελέγχεται από ένα είδος ολιγαρχίας που ορίζει τον τρόπο της αναδημιουργίας του. Όμως το στάδιο των δράσεων από καλλιτέχνες και ακτιβιστές ξεπεράστηκε γρήγορα και η πόλη, στην οποία η μετακόμιση των νέων απέκτησε μορφή κινήματος, μετατράπηκε σε παράδεισο των γιάπηδων⁹⁸.

Το Detroit είναι η χαρακτηριστική περίπτωση της πόλης που καταστράφηκε έτσι ώστε να προετοιμαστεί η οικονομία της για εξευγενισμό. Μια πόλη που παρέμεινε επί δεκαετίες παρηκμασμένη, μέχρι που την ανέλαβε διοίκηση έκτακτης ανάγκης, με σκοπό να μειωθούν οι υπηρεσίες και να αποτελέσει έναν τόπο ιδανικό για επενδύσεις. Αυτοί οι επενδυτές, αλλά και εργαζόμενοι οι οποίοι ανήκουν στη νέα, δημιουργική τάξη, που αποτελείται κυρίως από νέους, απόφοιτους πανεπιστημίων, πρόθυμους να προσφέρουν τη δημιουργικότητά τους, είναι αυτοί που, μαζί με τις εταιρείες που έχουν εισβάλει στην πόλη, θα αναλάβουν την αναγέννηση και την αναζωογόνησή της, κάτι που μέχρι τώρα ήταν αρμοδιότητα της κυβέρνησης⁹⁹.

Κι αν η εξυγίανση στο Detroit ξεκίνησε αρκετά χρόνια μετά την εγκατάλειψή του, για τη Νέα Υόρκη είχαν παρθεί μέτρα από πολύ νωρίς. Από τις αρχές ακόμη της δεκαετίας του 1900, η επιχειρηματική ελίτ της πόλης κλήθηκε να αντιμετωπίσει το “πρόβλημα” που προέκυπτε εξαιτίας των φτωχών εργατών που ζούσαν στο εμπορικό κέντρο του Μανχάταν, συχνά έχοντας κάνει κατάληψη σε ερειπωμένες κατοικίες και εργοστάσια. Έτσι, οργανώθηκαν και προχώρησαν στην υλοποίηση σχεδίου που αποσκοπούσε στην αναβάθμιση του κέντρου, με υψηλού επιπέδου οικιστικά και εμπορικά κτήρια, ενώ κερδοσκοπούσαν στην γη στις περιφερειακές ζώνες, όπου αναγκάστηκαν να κινηθούν τα εργοστάσια. Το σχέδιο περιελάμβανε και τη μετακίνηση των ανθρώπων, οι οποίοι αντικαταστάθηκαν με σπίτια υψηλών προδιαγραφών κι έναν αυτοκινητόδρομο που συνδέει τα νέα κτήρια με τη Wall Street, όπου, προφανώς, λειτουργούσαν οι νέοι κάτοικοι. Έτσι, δημιουργήθηκε η πόλη που υπάρχει σήμερα, χωρισμένη σε ζώνες, με το πολύ ανεπτυγμένο και ακριβό κέντρο, το οποίο λειτουργεί με βάση το σχέδιο που έχει διαμορφωθεί και περιμετρικά μετατοπίστηκε η βιομηχανία και η φθηνή και προσιτή εργατική κατοικία¹⁰⁰. Ωστόσο, η εργατική τάξη επιβιώνει στην πόλη μέχρι τη δεκαετία του 1970, καθώς η αποβιομηχάνιση ξεκίνησε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Από κει και πέρα, η πόλη παύει να είναι τόπος ευκαιριών, οι κάτοικοί της αντιμετωπίζουν προβλήματα, κατοικίες καίγονται και αρχίζουν συμπλοκές συμμοριών στις εγκαταλελειμμένες γειτονιές.

Οι συνέπειες του νεοφιλελευθερισμού κορυφώθηκαν στη Νέα Υόρκη μετά το 2000, όπου ήδη είχαν αναπτυχθεί εταιρείες υψηλής τεχνολογίας και το σχέδιο για την πόλη αφορούσε στην προσέλκυση ξένου πλούτου από τη μια και στη διαμόρφωση μιας γραφικής εικόνας των συνοικιών έξω από το κέντρο της πόλης. Το city branding αφορούσε σε μια πόλη που αποτελούσε το πιο αποδοτικό μέρος για το στήσιμο μιας επιχείρησης, μια πόλη που παρουσιαζόταν ως προϊόν υψηλής τεχνολογίας, ακόμη και πολυτελείας. Η πόλη έγινε ακατάλληλη για όσους είχαν χαμηλά εισοδήματα και, παρά τις προσπάθειες για δημιουργία οικονομικά προσιτών κατοικιών, η κρίση της κατοικίας της πόλης είναι εμφανής. Ο εξευγενισμός εμφανίστηκε μαζί με το ρατσισμό και την κοινωνική ανισότητα στην πολιτική της στέγασης και της αστικής πολιτικής. Από τη μια, βλέπει κανείς εμπορικά καταστήματα, μοντέρνα εστιατόρια και την προώθηση του lifestyle που ταιριάζει στη νέα “δημιουργική τάξη” κι από την άλλη, στις γειτονιές που βρίσκονται πέρα από το κέντρο, συναντά τη φτώχεια, τη στασιμότητα, την ανεργία, την έλλειψη

98 Peter Moskowitz, How to kill a city, σελ. 73-75

99 Peter Moskowitz, How to kill a city, σελ. 77

100 Peter Moskowitz, How to kill a city, σελ. 188

ευκαιριών, το φιλανθρωπικό έργο της εκκλησίας, την προσκόλληση των ανθρώπων σ' αυτήν, ένα γκέτο που δεν έχει όμως σχέση με φυλετική διαφορετικότητα, ένα γκέτο των φτωχών¹⁰¹. Γι' αυτό και έκαναν την εμφάνισή τους anti-gentrification ομάδες, αποτελούμενες από ακτιβιστές που προσπαθούν με διάφορες δράσεις να καταπολεμήσουν αυτές τις ανισότητες¹⁰².

101 <https://camilojosevergara.com/Brooklyn/The-Other-Brooklyn/31>

102 Peter Moskowitz, *How to kill a city*, σελ. 205-207

4.1.ii Ευρώπη: Bilbao, Birmingham

Οι ευρωπαϊκές πόλεις, προσπάθησαν κι αυτές, μετά την αποβιομηχάνιση, να ανακαλύψουν την ταυτότητά τους και τη βρήκαν στον πολιτισμό, τον οποίο συνέδεσαν με τον τουρισμό. Τα ερείπια της βιομηχανικής εποχής που αξιοποιήθηκαν, δεν ήταν μόνο για να εξυπηρετήσουν το εμπόριο και την επιχειρηματικότητα, αφού κάποιες φορές μετατράπηκαν σε χώρους πολιτισμού και άλλοτε σε χώρους κατοικίας. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, αυτό του Bilbao, είναι η μετατροπή μιας βιομηχανικής πόλης σε τουριστική, σε κάποιες περιπτώσεις εξαφανίζοντας το βιομηχανικό της παρελθόν κι άλλοτε χτίζοντας πάνω σ' αυτό ένα δημιουργικό μέλλον.

Το Bilbao είναι μια βασκική που έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη Δραπετσώνα. Μια πόλη δηλαδή που η οικονομία της βασιζόταν στη ναυτιλία και τη βιομηχανική της παραγωγή, η οποία αναπτύχθηκε μετά τον ισπανικό εμφύλιο και, μέχρι τη δεκαετία του 1990, απασχολούσε σ' αυτούς τους τομείς το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων της. Στην περίοδο της αποβιομηχάνισης, αναζήτησε στην οικονομία των υπηρεσιών την εξάλειψη των προβλημάτων που προκλήθηκαν και, κατά την αναζήτηση αυτή, κατέληξε στην ανάπτυξη του τουρισμού, μέσω της κατασκευής του Μουσείου Guggenheim.

Παρά τα προβλήματα που υπήρχαν το πρώτο διάστημα, τις αντιδράσεις για τις έντονες κοινωνικές ανισότητες που φαινόταν ότι θα φέρει η εξυγίανση της πόλης και το πόσο περιττός έμοιαζε ο πολιτισμός σε μια πόλη που μαστιζόταν από την ανεργία και την αβεβαιότητα, το Bilbao κατάφερε να γίνει ίσως το παγκόσμιο παράδειγμα επιτυχημένης οικονομικής και πολιτιστικής αναγέννησης. Για να οδηγηθεί όμως εκεί, χρειάστηκε να γίνει εξευγενισμός, ο οποίος οδήγησε σε ριζικές αλλαγές και στη μεταμόρφωση της πόλης του λιμανιού σε έναν τουριστικό μαγνήτη, ένα φαινόμενο που έγινε γνωστό ως Bilbao Effect. Η βιομηχανική και πολιτιστική κληρονομιά της πόλης διαγράφηκε και έδωσε τη θέση της στην αρχιτεκτονική και το σύγχρονο πολιτισμό. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το εμβληματικό Guggenheim, που κατασκευάστηκε στη θέση ενός παλιού ναυπηγείου, μέσα σε 3 χρόνια, έφερε έσοδα που κάλυψαν τα έξοδα της κατασκευής του και ήδη είχε αλλάξει την οικονομία και τη ζωή της πόλης. Οι επισκέπτες, στην πλειοψηφία τους, ενδιαφέρονται περισσότερο για το κτήριο, παρά για το μουσείο. Αυτή η επιτυχία έφερε στο αστικό τοπίο μια σειρά κτηρίων που φέρουν την υπογραφή σπουδαίων αρχιτεκτόνων και συνδυάστηκαν με συνολικό εξωραϊσμό, όπως γλυπτά, γέφυρες και πάρκα. Η πόλη μετατράπηκε σε ένα φιλόξενο τόπο όπου οι επισκέπτες ξοδεύουν μεγάλα ποσά για τη διαμονή, το φαγητό και τη διασκέδασή τους, ενώ η ευρωστία στην αγορά έφερε επενδυτές από τη μια κι από την άλλη έσοδα στα βασκικά ταμεία από φόρους, τα οποία μπορούν να συμβάλουν στην περαιτέρω αναβάθμιση της πόλης και στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας¹⁰³.

Το Bilbao κέρδισε οικονομικό πλούτο που βελτίωσε την ποιότητα ζωής σε αυτόν τον τομέα, όμως δεν έχει αποδειχτεί ακόμη η διαχρονικότητα του εγχειρήματος, καθώς δε λήφθηκε υπόψη η ένταξη των νέων κατασκευών, και ειδικότερα του Μουσείου Guggenheim στο φυσικό περιβάλλον, ούτε η διατήρηση

103 <http://www.iaacblog.com/programs/bilbaos-bilbao-effect/>

της μνήμης σχετικά με τη βιομηχανική κληρονομιά του τόπου. Η ιδέα της κατασκευής αυτών των κτισμάτων έχει να κάνει με το γεγονός ότι η μεγάλη δομή θα φέρει οικονομικούς μετασχηματισμούς, όμως, φαίνεται πως από όλην αυτήν τη μεταμόρφωση, λείπει το ντόπιο στοιχείο, η τοπική κουλτούρα. Το μουσείο - σύμβολο του εξευγενισμού, αλλά και σύμβολο της πόλης, είναι ένα διεθνές μουσείο που ελάχιστα ασχολείται με το βασικό πολιτισμό. Ο τουρισμός στο Bilbao είναι μια άλλου είδους βιομηχανία και οι επισκέπτες του δεν ακολουθούν την τάση που θέλει τον ταξιδευτή να έρχεται σε επαφή με τον τοπικό πολιτισμό, αφού δεν έχουν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με τοπικές γκαλερί, δε γνωρίζουν τη μουσική, το θέατρο, τους ντόπιους καλλιτέχνες. Μέσα σ' αυτήν την παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού, πολιτιστικές ομάδες και ακτιβιστές της περιοχής επιδιώκουν την αναγέννηση των παλιών βιομηχανικών κτηρίων, για τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής και βιομηχανικής τους κληρονομιάς, αλλά και για τη δυνατότητα χρήσης τους για τη δημιουργική τους έκφραση. Ανάμεσά τους και οι 500 κάτοικοι του Zorrotzaure, μιας τεχνητής χερσονήσου δίπλα στο κέντρο του Bilbao, που, από βιομηχανικό κέντρο, μεταμορφώθηκε σε μια μεταβιομηχανική έρημο, με ένα μεγάλο αριθμό εργοστασίων να έχουν πλέον μεταμορφωθεί σε βιότοπους φιλοξενίας χλωρίδας και πανίδας της περιοχής¹⁰⁴.

Ενα σχέδιο της Zaha Hadid που εγκρίθηκε για την περιοχή, συνδέει το παλιό με το καινούργιο και περιλαμβάνει τη μετατροπή της χερσονήσου σε νησί, όπου προβλέπεται δημιουργία οικιστικών και επιχειρηματικών χώρων, ενώ θα περιλαμβάνει και ακαδημαϊκά, ιατρικά και καλλιτεχνικά κέντρα, προσβλέποντας στην ανάπτυξη της γνώσης και της οικονομίας¹⁰⁵. Εν τω μεταξύ, οι δράσεις των πολιτών για τη μετατροπή του σε ένα "δημιουργικό νησί", ξεκίνησαν από το 1998, με τη μετατροπή αποθήκης σε χώρο καλλιτεχνικών δράσεων. Οι δράσεις συνεχίστηκαν μέσω του σχεδίου ZAWP (Zorrotzaurre Art Work in Progress) και την προώθηση καλλιτεχνικών και δημιουργικών δραστηριοτήτων στα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κτήρια, την οποία στηρίζει το Υπουργείο Πολιτισμού της Χώρας των Βάσκων, μέσω χρηματοδότησης για την ανακαίνιση των χώρων από το Πρόγραμμα Εργοστασίου Πολιτισμού. Οι δράσεις ξεκίνησαν από υπαίθρια αγορά, η οποία τελικά εδραιώθηκε σε ένα παλιό εργοστάσιο και συνεχίστηκε με τη συστέγαση επιχειρήσεων παραδοσιακής, ψηφιακής και δημιουργικής παραγωγής, αλλά και τέχνης τους θεάματος και αστικής κουλτούρας. Έτσι, το Bilbao θα μπορέσει να εξελιχθεί ταυτόχρονα σε πόλη που θα προωθεί και την τοπική κουλτούρα και τις εναλλακτικές αναζητήσεις αναψυχής, παράλληλα με τη διατήρηση της μνήμης και την ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς¹⁰⁶.

Το Birmingham, ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της βιομηχανικής επανάστασης, που ξεχώριζε από τις άλλες πόλεις εξαιτίας της εξειδίκευσης του υψηλά αμειβόμενου εργατικού της δυναμικού, με χιλιάδες μικρά εργαστήρια από τη μια, αλλά και των μεγάλων κατασκευών, της καινοτομίας και των πολλών ευρεσιτεχνιών από την άλλη, μια πόλη με έντονη κοινωνική κινητικότητα, αλλά και δημιουργικότητα, άλλη μια πόλη που, στην περίοδο της αποβιομηχάνισης, στράφηκε στις υπηρεσίες και μετατράπηκε σε ένα κέντρο μεταφορών, εμπορίου, ψυχαγωγίας, εκδηλώσεων, συνεδρίων, αλλά και ένα σημαντικό ακαδημαϊκό και πολιτιστικό κέντρο, που προσελκύει μεγάλο αριθμό τουριστών¹⁰⁷. Τα τελευταία χρόνια, έγινε μία μαζική ανάπλαση στο κέντρο της πόλης, σύμφωνα με το Big City Plan, ένα πρόγραμμα που επέκτεινε το κέντρο περίπου κατά 5 φορές, για να αναδείξει 7 συνοικίες του, που ορίζουν και την ταυτότητα της πόλης. Σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη μεταμόρφωση παίζουν τα κτήρια που κατασκευάζονται σε κάθε

104 <https://web.archive.org/web/20070917162759/http://www.zorrozaurre.org:80/twiki/bin/view/English/Zorrozaurre>

105 <http://www.zorrotzaurre.com/en/new-urban-districts/>

106 <http://www.zorrotzaurre.com/en/creative-island/>

107 <https://en.wikipedia.org/wiki/Birmingham>

περιοχή και αποτελούν ορόσημο για αυτήν. Η κάθε συνοικία του κέντρου είχε και μια διαφορετική διαχείριση. Συγκεκριμένα, στην ανακατασκευή της κεντρικής συνοικίας, δόθηκε βαρύτητα στην εμπορική ανάπτυξη. Μεγάλες αναπτυξιακές εταιρείες συνεργάστηκαν και δημιούργησαν ένα από τα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα του Ηνωμένου Βασιλείου, ενώ σε κτήρια γραφείων εγκαταστάθηκαν μεγάλες επιχειρήσεις. Σε άλλες περιοχές, δόθηκε βαρύτητα στη δημιουργία χώρων για την ανάπτυξη της τοπικής επιχειρηματικότητας, των τεχνών ή των υπηρεσιών που ωφελούν το περιβάλλον, ενώ κάποιες πρώην βιομηχανικές περιοχές, μετατράπηκαν σε καλλιτεχνικά κέντρα. Η πρώην βιομηχανική πόλη, παρουσιάζει πλέον ενδιαφέρον και κάθε γειτονιά του κέντρου της, προσπαθώντας, σε κάθε περίπτωση, να προσελκύσει επισκέπτες.

Μέσα στη συνολική επιχείρηση για την ανακατασκευή και την αναγέννηση της πόλης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η περίπτωση του Jewellery Quarter. Μια συνοικία με το μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων στην Ευρώπη που ασχολούνται με την κατασκευή και το εμπόριο κοσμημάτων. Στα εργαστήρια αυτά, στις αρχές της δεκαετίας του 1900 απασχολούνταν πάνω από 30.000 άτομα, όμως ο αριθμός μειώθηκε σημαντικά με το πέρασμα των χρόνων. Το 1985, σε 600 επιχειρήσεις απασχολούνταν 4.000 άτομα, ενώ η διάρκεια ζωής μιας επιχείρησης ήταν 2,8 χρόνια, γεγονός που απέτρεπε τη μίσθωση χώρου στα εργοστάσια. Οι καταστάσεις αυτές οδήγησαν στην ύφεση και στη συνέχεια στην υλοποίηση σχεδίων για την αναγέννηση της περιοχής, με επιδοτήσεις για την επισκευή των ιστορικών κτηρίων, τα οποία στη συνέχεια άρχισαν να αλλάζουν χρήση κι άλλοτε γίνονταν χώροι αναψυχής κι άλλοτε γραφεία ή χώροι κατοικίας, μέχρι που στο τέλος της δεκαετίας του 1990, εγκρίθηκε το σχέδιο της μετατροπής της συνοικίας σε ένα αστικό χωριό, ένα κέντρο για δημιουργικές επιχειρήσεις και χώρους κατοικίας. Στο σχεδιασμό της νέας γειτονιάς συμμετείχαν οι τοπικοί φορείς, κατασκευαστικές και αναπτυξιακές εταιρείες, αλλά και οργανώσεις κατοίκων και εργαζομένων, οι οποίοι προσπαθούν να εμποδίσουν την αύξηση των ενοικίων που συμβαίνει σ' αυτές τις περιπτώσεις και τους ίδιους τους εμποδίζει να παραμείνουν στην περιοχή¹⁰⁸. Σημαντικό κομμάτι του σχεδιασμού είναι η προσπάθεια να διατηρηθεί η ιστορία της και να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς. Ο επισκέπτης θα περπατήσει στην αγορά και θα γνωρίσει την ιστορική συνοικία με τα παλιά εργαστήρια που έχουν μετατραπεί σε χώρους εστίασης και ψυχαγωγίας, ενώ μπορεί να έρθει σε επαφή με την βιομηχανική παράδοση της περιοχής, επισκεπτόμενος παλιά εργοστάσια που πλέον λειτουργούν ως μουσεία. Έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει πώς γινόταν η κατασκευή κοσμημάτων, αλλά και να συμμετάσχει σε δράσεις στο μουσείο πένας, επιχειρώντας ακόμη και να φτιάξει τη δική του με τα παραδοσιακά μηχανήματα, είτε να επισκεφθεί το μουσείο φερέτρων, το οποίο διοργανώνει δράσεις ακόμη και για παιδιά¹⁰⁹.

108 https://en.wikipedia.org/wiki/Jewellery_Quarter

109 <https://jewelleryquarter.net/visiting/>

4.1.iii Εξυγίανση στην Ελλάδα

Το φαινόμενο της εξυγίανσης, που συμβαίνει σε πολλές περιοχές τα τελευταία χρόνια, τις περισσότερες φορές που εφαρμόστηκε στα κέντρα των πόλεων, παρατηρήθηκε ότι, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των νοικιών, λόγω της υπεραξίας που απέκτησε, προκάλεσε μετακίνηση των κατοίκων, που ανήκαν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα, σε άλλες περιοχές και τον εποικισμό τους με νέους κατοίκους, προερχόμενους από υψηλά κοινωνικά στρώματα. Οι περισσότερες από αυτές τις περιοχές, αν και βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία των πόλεων, ήταν υποβαθμισμένες, είτε γιατί βρίσκονταν κοντά σε λιμάνια και επιβαρύνονταν με όλες τις λειτουργίες που συνδυάζονται με ένα λιμάνι, είτε εξαιτίας της παρουσίας βιομηχανικών ή αποθηκευτικών χώρων και οίκων ανοχής. Ο εξευγενισμός της περιοχής γίνεται με παρεμβάσεις στους χώρους αυτούς και στην αλλαγή χρήσης τους.

Στην Ελλάδα, αν και η επαναχρησιμοποίηση των κτηρίων φτάνει, όπως προαναφέρθηκε, στην αρχαιότητα, στο σύγχρονο βιομηχανικό κτήριο τα παραδείγματα είναι πολύ πρόσφατα, σε σχέση με τα παραδείγματα του εξωτερικού, ενδεχομένως λόγω της μικρής βιομηχανικής ανάπτυξης των αστικών κέντρων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, άρχισαν να επιλέγονται παλιοί βιομηχανικοί χώροι για να μετατραπούν σε χώρους διασκέδασης και ψυχαγωγίας. Οσοι αποφάσιζαν να λειτουργήσουν εκεί τις επιχειρήσεις τους, συνήθως, ήταν αποφασισμένοι και να προσαρμόσουν αυτή τη λειτουργία στα υπάρχοντα δεδομένα και να διατηρήσουν την αρχιτεκτονική και το ύφος του κτηρίου, πράγμα στο οποίο δεν ήταν δύσκολο, καθώς οι μεγάλοι και ανοιχτοί χώροι των βιομηχανικών κτηρίων προσφέρουν ευελιξία στην κατασκευή. Μέσα σε λίγα χρόνια, μπαρ, θέατρα, εκθεσιακοί χώροι, εγκαταστάθηκαν σε κεντρικές συνοικίες στις οποίες λειτουργούσαν βιομηχανίες, συνεργεία και οίκοι ανοχής. Παράλληλα άλλαξε και η νοοτροπία, καθώς η ελληνική κοινωνία έχει ήδη περάσει στην περίοδο της ευμάρειας, που βάζει σε προτεραιότητα τη μαζική και τυποποιημένη διασκέδαση. Η διασκέδαση αυτή ξεκίνησε από την εξευγενισμένη περιοχή του Ψυρρή, όπου οι παλιοί βιοτεχνικοί χώροι μετατράπηκαν σε κλαμπ, γκουρμέ εστιατόρια και ταβέρνες αναβίωσης της λαϊκής μουσικής, στοχεύοντας στην προσέλκυση τουριστών, ωστόσο η μαζικότητα οδήγησε σε αντίθετο αποτέλεσμα και ίσως αποδείχτηκε πόσο άγονη ήταν η επέλαση των ιδιωτών από την περιοχή. Κάτι αντίστοιχο συνέβη στα Λαδάδικα, στη Θεσσαλονίκη. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με περιοχές οι οποίες βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης, ωστόσο οι άνθρωποι δεν είχαν κανένα λόγο να τις επισκεφτούν, αν δεν ήταν εκεί η δουλειά τους. Με ιδιαίτερο τρόπο, περιγράφει το πριν και το μετά των Λαδάδικων, ο Θ. Κοροβίνης:

“Όμως εδώ μέσα στο τελευταίο καταφύγιο θηραμάτων, τι γυρεύουν στα Λαδάδικα αυτοί, οι κυνηγοί κεφαλών, που κουντούρντισαν και τους αφήνουμε να τα κάνουν όλα σκόνη κάτω απ’ τα χρυσωμένα τακουνάκια τους; Φλώρια! Πού ήταν κρυμμένοι τόσα χρόνια; Αυτοί, στην ιδέα και μόνο ότι θα περνούσε το απογεματάκι ο γιόκας τους από κει, πάθαιναν κολούμπρα. Στα Λαδάδικα! Ο,τι βρομερό και αποτρόπαιο! Χειρότερα κι απ’ το Βαρδάρι. Η ταγγίλα απ’ τη στοιβαγμένη ρέγγα και τον τσίρο κι η ξινίλα απ’ τη σαλαμούρα των αποθηκών χοντρικής πωλήσεως τροφίμων, που δουλεύουν ανελλιπώς εδώ και πολλά

χρόνια κάθε μέρα, ανακατεύονταν με την απαίσια μυρωδιά των ψόφινων λιμανίσιας ποντικών και την μπόχα των σκουπιδόλοφων, που στόλιζαν όλες τις γωνίες της περιοχής¹¹⁰.

Το Γκάζι, που διαμορφώθηκε σε τόπο διασκέδασης κατά την ίδια περίοδο, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου εξυγίανσης στην Αθήνα, αν και σ' αυτήν την περίπτωση, δεν ανέλαβαν αποκλειστικά οι ιδιώτες τη μετατροπή αυτή. Μέχρι εκείνη την περίοδο και σε αυτή τη βιομηχανική περιοχή της Αθήνας, η κατάσταση δε διέφερε και πολύ.

“Στο Παλαμήδι ο γιός του Μάζη
κι η κόρη του Γιαβή στο Γκάζι”¹¹¹

αναφέρει στους μοιραίους του ο Κ. Βάρναλης και μας γνωστοποιεί ποια ήταν η μοίρα των κατατρεγμένων γυναικών που κατέληξαν εκεί, γεγονός που δεν έχει αλλάξει, κι ας άλλαξαν οι χώροι που μεταμορφώθηκαν σε κομψά, ανακαινισμένα και, κάποιες φορές, πολυτελή studio, που εξακολουθούν να παρέχουν τις ίδιες υπηρεσίες, όμως αυτή τη φορά εξυπηρετούν αυτούς που διασκεδάζουν στην περιοχή, δίνοντας μια άλλη διάσταση στη διασκέδασή τους. Σ' αυτόν τον τομέα, φαίνεται πως η εξυγίανση δεν πέτυχε την εξάλειψη του φαινομένου, δεν κατάφερε να μειώσει αυτές τις ανάγκες, απλά φαίνεται να τις έβαλε σε μια καλοφτιαγμένη, φανταχτερή βιτρίνα. Εξίσου φανταχτεροί είναι και οι χώροι διασκέδασης, οι οποίοι αλλάζουν συνεχώς ύφος και μορφή, ακολουθώντας τις τάσεις των εποχών. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να κράτησε την περιοχή, είναι το εργοστάσιο φωταερίου που μετατράπηκε σε χώρο πολιτισμού.

Στην Αθήνα του 19ου αιώνα, η μεταποίηση αναπτύσσεται στις φτωχικές γειτονίες του Ψυρρή, του Μεταξουργείου, του Κολωνού και του Γκαζοχωρίου. Η σιδηροδρομική σύνδεση της Αθήνας με τον Πειραιά, το 1869, έφερε την πρωτεύουσα σε επαφή με το λιμάνι και διευκόλυνε τη διακίνηση των εμπορευμάτων. Αυτό συνέβαλε στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας και, στη συνέχεια, της βιομηχανίας στις περιοχές αυτές¹¹². Το 1857, η βιομηχανική επανάσταση δίνει το στίγμα της στο σχεδόν νεοσύστατο ελληνικό κράτος, με την ίδρυση του Αθηναϊκού εργοστασίου της Γαλλικής Εταιρείας αερίοφωτος, το οποίο θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες φωτισμού της πόλης. Μεταξύ 1862 και 1887, δημιουργήθηκαν τα πρώτα κτήρια και τοποθετήθηκαν τα μηχανήματα. Ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, αλλά και εξαιτίας της χρήσης πλέον του γκαζιού σε κατοικίες και εργοστάσια, το εργοστάσιο διέυρνε τη λειτουργία του με την ανέγερση νέων εγκαταστάσεων, μέχρι που περιήλθε στο Δήμο. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1960, η μορφή ενέργειας θεωρήθηκε ξεπερασμένη, ενώ και επιβάρυνση που προκαλούσε στο περιβάλλον η παρουσία ενός τέτοιου εργοστασίου στο κέντρο της Αθήνας. Έτσι, το εργοστάσιο διέκοψε τη λειτουργία του. Στη δεκαετία του 1980, αποφασίστηκε η ανάπλαση που θα αναβάθμιζε την ποιότητα ζωής στην υποβαθμισμένη περιοχή του Γκαζοχωρίου και η μετατροπή του εργοστασίου φωταερίου σε χώρο πολιτισμού, τη σημερινή Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων¹¹³. Για τον εξευγενισμό της περιοχής, έγιναν απαλλοτριώσεις, οι οποίες ωστόσο δεν είχαν μεγάλο κόστος στην υποβαθμισμένη περιοχή, της οποίας οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν εργάτες, αλλοδαποί και μουσουλμάνοι της Θράκης. Καθώς αναμενόταν η δημιουργία του πολιτιστικού κέντρου που θα αναβάθμιζε την περιοχή, άρχισαν να γίνονται οι πρώτες αγορές ακινήτων, που διατηρούσαν ακόμη χαμηλές τιμές, οι οποίες συνοδεύτηκαν με τις πρώτες επενδύσεις στο χώρο της ψυχαγωγίας. Οι περισσότεροι κάτοικοι του Γκαζοχωρίου, καθώς ανέβαιναν οι τιμές των ενοικίων, αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές. Τη θέση τους πήραν

110 Θωμάς Κοροβίνης, Κανάλ ντ' αμούρ σελ. 11-12

111 Κώστας Βάρναλης, Ποιητικά, σελ. 180

112 Δημήτρης Καρύδης, Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας, σελ. 68

113 <https://www.cityofathens.gr/texnes-politismos/xoroi-politismoy/xoroi-texnopolis>

νέοι σε ηλικία κάτοικοι, από ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, που εγκαταστάθηκαν σε lofts και ανακαινισμένους χώρους. Πολλοί ήταν και οι καλλιτέχνες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, η οποία, εκτός από χώρους διασκέδασης, απέκτησε και χώρους καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας. Σ' αυτό συνέβαλε η μετατροπή του εργοστασίου σε χώρο πολιτισμού.

Η αποκατάσταση των χώρων του εργοστασίου ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1990 και ολοκληρώθηκε λίγο πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, ενώ το 1999 φιλοξένησε τις πρώτες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Οι χώροι διατηρούν την αρχική δομή, αν και ξεφεύγουν από το ύφος του ερειπίου, καθώς έγινε πλήρης ανακαίνιση, όπως άλλωστε συνηθιζόταν στην εποχή που το βιομηχανικό ερείπιο, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο, δεν είχε κάνει ακόμη την εμφάνισή του και δεν είχε ασκήσει τη γοητεία του. Εκτοτε, η Τεχνόπολη Δήμου Αθηναίων, λειτουργεί σαν πολυχώρος πολιτισμού, προωθώντας καθημερινά την τέχνη, την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία, μέσα από συναυλίες, εκθέσεις, προβολές, σεμινάρια και εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα¹¹⁴. Το 2013, στον ίδιο χώρο, εγκαινιάστηκε το Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου. Είναι η πρώτη φορά που στον ελλαδικό χώρο αναδεικνύεται και προβάλλεται η βιομηχανική κληρονομιά, καθώς ο επισκέπτης μπορεί να ακολουθήσει τη γραμμή παραγωγής, να έρθει σε επαφή με τα μηχανήματα και να ενημερωθεί για τις συνθήκες εργασίας της εποχής¹¹⁵.

Αν και οι παρεμβάσεις που έγιναν στην περιοχή από ιδιώτες, τείνουν να μεταμορφώσουν το Γκάζι σε βιομηχανία διασκέδασης και να απομακρύνουν και τους τελευταίους κατοίκους του, που θα αναζητήσουν ησυχία σε άλλες γειτονιές, εντοπίζεται και η πολιτιστική και τουριστική αναβάθμιση, εξαιτίας της αξιοποίησης του εργοστασίου, η οποία μετριάζει κάπως τη μορφή της εξυγίανσης που οδήγησε στην εμπορευματοποίηση της γύρω περιοχής.

Για τη βιομηχανική πλευρά της οδού Πειραιώς, η αναβάθμιση ολοκληρώνεται σε κείνη την περιοχή, αφού εγκαταλελειμμένα εργοστάσια έχουν αφεθεί στην τύχη τους, υποβαθμίζοντας ακόμα περισσότερο την περιοχή, παρά τις παρεμβάσεις που έγιναν με νέα κτήρια που λειτουργούν είτε ως χώροι πολιτισμού είτε ως κέντρα διασκέδασης είτε ως εμπορικά κέντρα. Εξαιρεση αποτελεί η Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, η οποία στεγάζεται στις επίσης ανακαινισμένες εγκαταστάσεις που κάποτε στεγάζαν τα Κλωστήρια της Οικογένειας Σικιαρίδη, όπως και το πιλοποιοείο Πουλοπούλου, στη Θεσσαλονίκης με Ηρακλειδών, ένα πέτρινο κτίσμα 1500 τετραγωνικών, σημαντικό μνημείο της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, κατασκευασμένο το 1896, και ανακαινισμένο από το Δήμο Αθηναίων για να στεγάσει το Πολιτιστικό Κέντρο "Μελίνα", όπου φιλοξενεί εικαστικές και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες¹¹⁶.

Ισως η πιο σημαντική παρέμβαση σε βιομηχανικό κτήριο στην Αθήνα, που αγγίζει τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ήταν η μετατροπή του Φιξ σε Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης. Η Ζυθοποιία FIX ξεκίνησε τη λειτουργία της τη δεκαετία του 1860, όταν ο Βαυαρός Ιωάννης Φιξ άνοιξε την πρώτη μονάδα παραγωγής στην περιοχή του Νέου Ηρακλείου. Η αυξημένη ζήτηση του προϊόντος οδήγησε στη μετεγκατάσταση της ζυθοποιίας στη Λεωφόρο Συγγρού, μια περιοχή που ακόμη ήταν αδόμητη. Καθώς η ζήτηση διαρκώς αυξανόταν, αλλά και στο πλαίσιο της βιομηχανικής ανασυγκρότησης, στη δεκαετία του 1950, αποφασίστηκε η ανακατασκευή του εργοστασίου, η οποία ανατέθηκε, το 1957, στον Τάκη Ζενέτο, ο οποίος ενοποίησε τις διαδοχικές επεκτάσεις του εργοστασίου και δημιούργησε μία ευέλικτη κατασκευή, που είχε τη δυνατότητα να μεταβάλλεται σε μελλοντικές χρήσεις. Το κτήριο κατασκευάστηκε το 1961, για να αποτελέσει ένα χαρακτηριστικό έργο του μοντερνισμού, κι ένα πρωτοποριακό κτίσμα

114 <http://www.technopolis-athens.com/web/guest/home>

115 <http://gasmuseum.gr/>

116 <https://www.cityofathens.gr/katoikoi/texnes-politismos/xoroi-politismoy/politistiko-kentro-melina>

για την περίοδο και την τοποθεσία, ωστόσο στα τέλη της δεκαετίας του 1970, εξαιτίας της μεταφοράς του εργοστασίου εκτός Αθηνών, εγκαταλείφθηκε, με αποτέλεσμα να προκληθούν φθορές που θα οδηγούσαν σύντομα στην ερήπωσή του. Το 1994, το κτήριο περιήλθε στην ιδιοκτησία της Αττικό Μετρό Α.Ε. η οποία κατεδάφισε για τις ανάγκες των έργων του μετρό το βορινό τμήμα του. Το Φεβρουάριο του 2000, και με μια μικρή διαμόρφωση, το κτήριο λειτουργεί για πρώτη φορά ως εκθεσιακός χώρος, ενώ παραχωρείται ως προσωρινή στέγη στο ΕΜΣΤ, μέχρι το 2002, οπότε και υπογράφεται σύμβαση μίσθωσης, διάρκειας 50 ετών, μεταξύ της Αττικό Μετρό ΑΕ και του ΕΜΣΤ, για να ανακατασκευαστεί το κτήριο και να αποκτήσει την τωρινή του μορφή και λειτουργία. Το ότι οι όψεις επί της Λεωφόρου Συγγρού και της οδού Αμβροσίου Φραντζή είχαν κριθεί διατηρητέες, καθόρισε και τον τρόπο αντιμετώπισης του κτηρίου, αλλά και της λειτουργίας του μουσείου¹¹⁷.

Δεν ήταν το ίδιο αποτελεσματική η πρόθεση για εγκατάσταση του Κρατικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης στο χώρο της ΥΦΑΝΕΤ στη Θεσσαλονίκη. Το υφαντουργείο φτιάχτηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα και περιελάμβανε υφαντήριο, βαφείο και φεσοποιείο. Ωστόσο, παρέμεινε κλειστό μετά την απελευθέρωση για να επαναλειτουργήσει το 1925 ως ΥΦΑΝΕΤ, ιδιοκτησίας Αθανασίου Μακρή με συμμετοχή 25% της Τράπεζας Αθηνών, φτάνοντας κατά το 1936, να απασχολεί 550 εργαζόμενους, οι οποίοι, μεταπολεμικά, έφτασαν τους 1300, γεγονός που την κάνει μία από τις πιο σημαντικές βιομηχανίες της χώρας και τον Βαλκανίων. Μια πυρκαγιά, το 1951, ήταν η αρχή της πτωτικής πορείας του εργοστασίου, που διέκοψε τη λειτουργία του το 1964 και περιήλθε, όπως και τα λιπάσματα, στην κυριότητα της Εθνικής Τράπεζας, η οποία προχώρησε στην εκποίηση των μηχανημάτων. Το εργοστάσιο έμεινε κλειστό για τα επόμενα 30 χρόνια και, παρά το χαρακτηρισμό του ως "ιστορικό διατηρητέο μνημείο" και παρά τις προτάσεις να μετατραπεί σε μουσείο σύγχρονης τέχνης. Ούτε η Πολιτιστική Πρωτεύουσα κατάφερε να αξιοποιήσει αυτό το κτήριο, παρά τη συμφωνία που είχε προηγηθεί για από κοινού χρήση με την Εθνική Τράπεζα, ωστόσο οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στην εξαγορά του, το 2006, από το Υπουργείο Πολιτισμού. Στο μεταξύ, το 2004, συλλογικότητες της Θεσσαλονίκης κατέλαβαν το κτήριο¹¹⁸. Μέσα από την αυτοοργάνωση, και με τη λογική της μετατροπής του σε δημόσιο χώρο, και χώρο που προορίζεται για εμπορική ή και μουσειακή χρήση, το κτήριο απέκτησε ξανά ζωή και λειτούργησε μέσα από τις δράσεις τους. Καφενείο, βιβλιοθήκη, συναυλιακοί και εκθεσιακοί χώροι, αλλά και χώροι αθλητικών δράσεων διαμορφώθηκαν στο εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο, για να παρέχουν στους πολίτες τις υπηρεσίες τους¹¹⁹.

Βλέπουμε, λοιπόν, στην περίπτωση της ΥΦΑΝΕΤ, ότι και στην Ελλάδα έχει εμφανιστεί εδώ και αρκετά χρόνια, η τάση των συλλογικοτήτων που αναλαμβάνουν να ξαναζωντανέψουν τα ερειπωμένα εργοστάσια, έστω και μέσω καταλήψεων, και μετά τις ανεπαρκείς προσπάθειες της πολιτείας. Το βιομηχανικό ερείπιο μετατράπηκε σε τόπο συνάντησης νέων και έπαψε να αποτελεί αστικό κενό και σκοτεινό σημείο για την πόλη και τη γειτονιά. Ωστόσο, στη περίπτωση ενός τόσο μεγάλου κτίσματος, η συντήρηση δεν είναι εύκολο να γίνει από τις συλλογικότητες, οπότε, η παρουσία τους, παρά τα όσα προσφέρει στη λειτουργία του κτηρίου, αλλά και στη στέγαση δράσεων που ωφελούν την πόλη, δεν μπορεί να εγγυηθεί τη διακοπή της φθοράς τους.

Από την άλλη, η Πάτρα, ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα, αξιοποίησε ένα σημαντικό αριθμό κτηρίων, μεταξύ αυτών και κάποιων βιομηχανικών ερειπίων. Ωστόσο, οι Μύλοι Αγίου Γεωργίου, το Εργοστάσιο Τέχνης

117 <http://www.emst.gr/museum/the-fix-building>

118 <http://parallaximag.gr/thessaloniki/o-xartis-tis-polis-ergostasio-ifanet>

119 <http://yfanet.espivblogs.net/%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%B-%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/>

και ο Πολυχώρος Λαδόπουλου έπαψαν να λειτουργούν και ξαναπέρασαν σε κατάσταση ερείπωσης. 21 χώροι, συνολικά, διατέθηκαν στο θεσμό, αλλά μόνο οι 5 αξιοποιήθηκαν ολοκληρωμένα. Από αυτούς, οι 8 ανήκαν στο Δήμο, επομένως η αξιοποίησή τους θα μπορούσε να γίνει για να καλύψει ανάγκες και συμφέροντα ιδιωτών. Έτσι, κάποια φιλοξενούν υπηρεσίες του Δήμου ή λειτουργούν ως χώροι τέχνης, ενώ άλλα μετατράπηκαν σε χώρους διασκέδασης ή καταστήματα και, στη συνέχεια, τα περισσότερα εγκαταλείφθηκαν¹²⁰. Βλέπουμε και εδώ να υλοποιούνται όλοι οι τρόποι αξιοποίησης του ερειπίου και, τελικά, αυτό που έχει ανταπόκριση να είναι οι μικροί πολιτιστικοί χώροι, που διαμορφώθηκαν με ήπιες παρεμβάσεις, που ανήκουν σε δημόσιο φορέα που δεν αποσκοπεί στο γρήγορο κέρδος.

Με αυτά τα παραδείγματα, αλλά και με τις αντιδράσεις που παρατηρούνται σε περιπτώσεις που επιδιώκεται η μετατροπή μιας βιομηχανικής περιοχής ή ενός εργοστασίου σε εμπορικό κέντρο, όπως συνέβη στον Ελαιώνα και στην Ακαδημία Πλάτωνος, γίνεται φανερό ότι οι ήπιες αναπλάσεις σε βιομηχανικές περιοχές, όπως και οι πιο ήπιες παρεμβάσεις σε κτήρια έχουν και τη μεγαλύτερη επιτυχία, όσον αφορά και τη λειτουργία τους. Τέτοιες ήπιες παρεμβάσεις σε πρώην βιομηχανικούς χώρους συναντά κανείς συχνά τα τελευταία χρόνια στις περιοχές του Μεταξουργείου και του Βοτανικού, όπου έχουν εγκατασταθεί θέατρα, μουσικές σκηνές, εκθεσιακοί χώροι και χώροι διασκέδασης. Ωστόσο, ακόμη και η ήπια ανάπτυξη που φέρνουν αυτές οι παρεμβάσεις, προκαλούν άνοδο των τιμών των ενοικίων, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται μεγάλα αστικά κενά, όπως αυτό που έχει προκύψει στην Ιερά Οδό, στο ύψος του Βοτανικού¹²¹. Ο δρόμος καταλήγει στην Ελευσίνα, άλλη μία βιομηχανική πόλη, που βιώνει με το δικό της τρόπο το πέρασμά της στη μεταβιομηχανική εποχή.

Η περιοχή της Ελευσίνας, εξαιτίας και του λιμανιού, αποτέλεσε κέντρο διακίνησης αγαθών για την περιοχή της Βοιωτίας και της Δυτικής Αττικής, ενώ ήταν και το σημείο που συνέδεε την Αθήνα με την Κόρινθο. Έτσι, κατά τον 19ο αιώνα, ξεκίνησε να αναπτύσσεται και στην Ελευσίνα ένα σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Το 1875, και ενώ ήδη λειτουργούσαν οικιακές βιοτεχνίες σαπουνιού, ιδρύθηκε το Σαπωναποείο Χαριλάου, που λειτούργησε μέχρι τη δεκαετία του 1960. Είκοσι χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργία του, ο συνεταιρισμός του Επαμεινώνδα Χαριλάου με το Νικόλαο Κανελλόπουλο ανέβασε τον αριθμό των απασχολούμενων και την παραγωγή στους 600 τόνους, με ένα μεγάλο ποσοστό να εξάγεται σε χώρες της Μεσογείου. Ο ίδιος, το 1900 ίδρυσε το οινοποιείο Βότρυς, που λειτούργησε μέχρι το 1986. Στη συνέχεια, ο "Τιτάν", βιομηχανία βερνικοχρωμάτων, εργοστάσια κατεργασίας ρητίνης, υαλουργείο και κεραμοποιεία, συγκεντρώνουν εργατικό δυναμικό που εγκαθίσταται στην περιοχή, ενώ δεν αργεί να εγκατασταθεί και η ρύπανση της ατμόσφαιρας αλλά και της θάλασσας. Η βιομηχανική δραστηριότητα επεκτάθηκε σε όλο το Θριάσιο Πεδίο, με τη λειτουργία μεγάλων βιομηχανιών, όπως η Χαλυβουργική, η Ελαιουργική, Τα Διυλιστήρια Ασπρόπυργου, η ΠΕΤΡΟΛΑ, τα Ναυπηγεία Σκαραμαγκά και Ελευσίνας. Μαζί της επεκτάθηκε και η ρύπανση και η υποβάθμιση της περιοχής. Κατά τη δεκαετία του 1980, άρχισε η αποβιομηχάνιση και ξεκίνησε μια πιο ήπια μορφή παραγωγής, ενώ εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αποθηκευτικοί χώροι¹²². Παρά την υποβάθμιση της περιοχής, η Ελευσίνα δεν έπαψε να αποτελεί το κέντρο της Δυτικής Αττικής και να προσελκύει τους κατοίκους των γύρω περιοχών. Στην εποχή της αποβιομηχάνισης, 5 βιομηχανικοί χώροι παρέμειναν ανενεργοί, για να εξυπηρετήσουν πολιτιστικές ανάγκες, καθώς οι ιδιώτες δεν κατάφεραν να επέμβουν, όπως στις περιοχές που αναφέρθηκαν νωρίτερα.

120 <https://www.citybranding.gr/2015/07/2006.html>

121 <http://www.kathimerini.gr/459631/article/politismos/arxeio-politismoy/votanikos-erhnh-xwra-ge-math-zwh>

122 <http://www.elefsina.gr>

Ξεκινώντας από το Φεστιβάλ Αισχύλεια, η Ελευσίνα κατάφερε να παραμερίσει την υποβάθμιση που ήδη υπήρχε και θα γινόταν ακόμα πιο έντονη εξαιτίας της αποβιομηχάνισης, φτάνοντας να οριστεί Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης για το 2021. Η πορεία της πόλης δείχνει πως έχει οργανωθεί μία προσπάθεια για αναβάθμιση με βάση τον πολιτισμό, για να αποκτήσει στη συνέχεια και την ανάλογη κοινωνική διάσταση. Ο χώρος του Παλαιού Ελαιουργείου χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες του Φεστιβάλ, χώρος για τον οποίο προβλέπονται και άλλες παρεμβάσεις, για τη δημιουργία νέων χώρων πολιτιστικών λειτουργιών, αλλά και χώρων πράσινου και στάθμευσης¹²³. Επιπλέον, και καθώς το 2021 πλησιάζει, ειδικά προγράμματα και δράσεις στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση των κατοίκων για θέματα περιβάλλοντος, αυτού που τόσο είχε υποβαθμιστεί τα προηγούμενα χρόνια, αλλά στοχεύουν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που θα τους προσαρμόσουν στις ανάγκες της σύγχρονης εποχής, ενώ επιδιώκεται και η σύνδεση της τέχνης με το βιομηχανικό περιβάλλον της περιοχής¹²⁴.

Το παράδειγμα της Ελευσίνας, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι διαφέρει από τα προηγούμενα παραδείγματα, καθώς εφαρμόζεται ο σύγχρονος τρόπος εξυγίανσης και αντιμετώπισης του βιομηχανικού ερειπίου, με ήπιες παρεμβάσεις που βασίζονται στην ανάπτυξη του πολιτισμού και την προώθηση της καινοτομίας, αλλά, κυρίως, στοχεύει στην ευαισθητοποίηση των κατοίκων σε θέματα πολιτισμού και περιβάλλοντος, γεγονός που θα μπορούσε να διασφαλίσει μια συνέχεια στην προσπάθεια και μετά την Πολιτιστική Πρωτεύουσα. Την ευθύνη του εγχειρήματος έχει αναλάβει ο Δήμος και το αποτέλεσμά του είναι αυτό που θα ορίσει και τη νέα ταυτότητα της πόλης.

Θεσμοί όπως η Πολιτιστική Πρωτεύουσα δίνουν ώθηση στην απόκτηση της ταυτότητας μιας πόλης, ωστόσο η ανάγκη να περάσουν ομαλά στη νέα εποχή τις κάνει ούτως ή άλλως να αναζητούν αυτήν την ταυτότητα. Οι πρώην βιομηχανικές πόλεις στηρίζουν την προσπάθειά τους αυτή στα απομεινάρια του παρελθόντος, τα παλιά, ερειπωμένα εργοστάσια, τα οποία, συχνά, γίνονται ξανά μέρος της πόλης, ένας τόπος όπου εδρεύει η συλλογική μνήμη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπάρχουν σε πολλές περιοχές. Μία από αυτές είναι το Λαύριο, η πόλη που δημιουργήθηκε από έναν εργατικό συνδικαλισμό και η λειτουργία της εξαρτιόταν από τη λειτουργία των δύο εταιρειών που κατείχαν ακόμη και τα καταστήματα, ενώ μεριμνούσαν ακόμη και για την περίθαλψη ή την εκπαίδευση των κατοίκων της. Η βιομηχανία εξαπλώθηκε και σε άλλους τομείς, πέραν της μεταλλουργίας, με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, για να φτάσει η περίοδος της εγκατάλειψης της πόλης από ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων της, μετά τη δεκαετία του 1980, οπότε άρχισε και η αποβιομηχάνιση. Στο βιομηχανικό χώρο του Λαυρίου, τώρα πια, λειτουργεί το Τεχνολογικό και Πολιτιστικό Πάρκο που ανήκει στην Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της Περιουσίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και οι χώροι του έχουν διαμορφωθεί για χρήσεις από εταιρείες, για λειτουργία Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Βιοτεχνικού Βιομηχανικού Εκπαιδευτικού Μουσείου, αλλά και για φιλοξενία καλλιτεχνικών και συνεδριακών εκδηλώσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στο Βόλο, όπου οι εγκαταστάσεις βρίσκονται σε ανακαινισμένα βιομηχανικά κτήρια, όπως η καπναποθήκη Παπαστράτου, όπου βρίσκεται η Πρυτανεία και διοικητικές υπηρεσίες, τα κτήρια του εργοστασίου Παπαρήγα που στεγάζουν την Πολυτεχνική Σχολή, οι καπναποθήκες και η βιομηχανία Ματσάγγου, αλλά και άλλα κτήρια που ανακαινίστηκαν για να εξυπηρετήσουν ανάγκες του Πανεπιστημίου¹²⁵. Όμως δεν είναι μόνο οι χώροι του πανεπιστημίου

123 <http://www.aisxylia.gr>

124 <https://eleusis2021.eu>

125 <http://www.uth.gr/to-panepistimio/campus#volos>

που λειτουργούν σε παλιά εργοστάσια. Ο Βόλος, ένα πολύ σημαντικό λιμάνι για τη χώρα, με αξιόλογη εμπορική κίνηση, ήταν φυσικό να αναπτύξει βιομηχανία. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, ο πολιτισμός έρχεται να εγκατασταθεί στα παλιά εργοστάσια. Έτσι, το Εργοστάσιο Πλινθοκεραμοποιίας Νικολάου & Σπυρίδωνος Τσαλαπάτα, μετατράπηκε σε μουσείο στο οποίο ζωντάνεψε ο τρόπος παραγωγής πλίνθων και κεράμων σε όλα τα στάδια, ενώ παράλληλα αναδείχθηκε η τεράστια βιομηχανική κληρονομιά της πόλης¹²⁶.

Σε όλη την Ελλάδα, πολλά είναι πλέον τα παραδείγματα πρώην εργοστασίων που λειτουργούν ως χώροι πολιτισμού, κυρίως ως μουσεία που έχουν σκοπό την προβολή της βιομηχανικής κληρονομιάς και της βιομηχανικής ιστορίας του τόπου, όπως το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου, που βρήκε στέγη σε ένα παλιό ελαιουργείο, όπου παρουσιάζεται όλος ο κύκλος των εργασιών για την ελαιοπαραγωγή. Στη Νέα Ιωνία, μια πόλη προσφυγική και βιομηχανική, όπως η Δραπετσώνα, η πτώση που παρατηρήθηκε σε κλάδους που αναπτύχθηκαν στην περιοχή, όπως η εριουργία, η κλωστοϋφαντουργία και η ταπητουργία, άφησε πίσω της πολλά κλειστά εργοστάσια, από τα οποία τα περισσότερα παραμένουν εγκαταλελειμμένα. Ωστόσο, η κλωστοϋφαντουργία Μουταλάσκη, η οποία στεγαζόταν σε ένα αξιόλογο κτήριο, ανακαινίστηκε και στέγασε τον Οργανισμό Αθήνα 2004, το εμβληματικό κτήριο της βαμβακουργίας Κυρκίνη στεγάζει εμπορικές δραστηριότητες, ενώ κάποιοι χώροι πέρασαν ανακαινισμένοι σε νέα βιομηχανική χρήση¹²⁷.

126 <http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Plinthokeramopoieias-Tsalapata/to-mouseio.aspx>
127 <https://vida-omada.blogspot.com/search/label/%CE%9D%CE%AD%CE%B1%20%CE%99%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1>

4.2 Λιπάσματα Δραπετσώνας, προοπτικές

Για μια πόλη που η ζωή της κινείται γύρω από τη βιομηχανία, η περίοδος της αποβιομηχάνισης μόνο πηλές θα μπορούσε να αφήσει. Αυτές εκδηλώνονται με τα ανενεργά πλέον εργοστάσια, τα οποία αποτελούν σημεία όπου διακόπτεται ο αστικός ιστός, κενά χωρίς χρήση, σκοτεινά σημεία που, άλλοτε μπορούν να αποτελέσουν τόπο συνάντησης της γειτονιάς κι άλλοτε σκοτεινά σημεία, σημεία που εντείνουν την ανασφάλεια κι όλοι τα αποφεύγουν. Οι κάτοικοι ζουν τις συνέπειες της ανεργίας, βλέποντας την ποιότητα της ζωής τους να υποβαθμίζεται συνεχώς, σε μια πόλη που έχει χάσει τον προσανατολισμό της. Η ιδιαιτερότητα της Δραπετσώνας βρίσκεται στο ότι, παρά το ότι είναι μια καθαρά βιομηχανική πόλη, δεν έχει γίνει καμία δράση για να περάσει στη νέα εποχή. Τα αμέτρητα εργοστάσια δεν μπόρεσαν να καταμετρηθούν ούτε στη μεταβιομηχανική εποχή, ως ερείπια. Ο βιομηχανικός της πολιτισμός που γνώρισε μεγάλη άνθηση κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, καταρρέει. Ακόμη και η αρχική προσπάθεια που έγινε για την αξιοποίηση της περιοχής των λιπασμάτων, πήγε να γίνει σε λάθος βάση, αφού η αντιμετώπιση του χώρου από τη νέα ιδιοκτήτρια, προκάλεσε το ενδεχόμενο, από την κατάσταση υποβάθμισης που ήδη υπήρχε, εξαιτίας της βιομηχανίας, να περάσει στη δημιουργία μεγάλων και απρόσωπων επιχειρήσεων, οι οποίες, ωστόσο, δε θα μπορούσαν να δώσουν λύση στην ανεργία και τα προβλήματα που προκάλεσε η αποβιομηχάνιση. Ήταν δηλαδή μια περιοχή όπου η ιδιωτική πρωτοβουλία θα αναλάμβανε την εξυγίανση που, κατά πάσα πιθανότητα, όπως συνέβη σε ανάλογες περιπτώσεις, θα γινόταν με σκοπό το οικονομικό όφελος και δε θα λάμβανε υπόψη τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας. Τα σχέδια για την αντικατάσταση της βιομηχανίας με μεγάλες εταιρείες δεν ήταν τα μοναδικά για την περιοχή. Το 2011, παρουσιάστηκε μελέτη που αφορούσε στην κατασκευή πίστας για αγώνες ταχύτητας, με κέντρο της περιοχή των Λιπασμάτων. Επρόκειτο για μια επένδυση ύψους 800 εκατομμυρίων ευρώ που περιελάμβανε ανάπλαση σε επιφάνειας περίπου 700 στρεμμάτων. Οι υπεύθυνοι για το σχέδιο αυτό επικαλούνταν οφέλη για την περιοχή, που αφορούσαν στην απασχόληση εργαζομένων για την κατασκευή του έργου, αλλά και για τη λειτουργία του, όταν ολοκληρωθεί. Παράλληλα στόχευαν στην προσέλκυση τουριστών, κυρίως από κρουαζιέρες, καθώς κάθε χρόνο, 2,5 εκατομμύρια επιβάτες φτάνουν με τα κρουαζιερόπλοια στο λιμάνι του Πειραιά¹²⁸. Αν και η προσέλκυση αυτών των τουριστών είναι κάτι στο οποίο η Δραπετσώνα θα μπορούσε να στηριχτεί για το επιτυχές πέρασμά της στη μεταβιομηχανική εποχή, η πρόταση για πίστα, τελικά, δεν προχώρησε καθώς η δεν υπήρξε η στήριξη από το Δήμο Κερασινίου-Δραπετσώνας, με το σκεπτικό πως μια τέτοιους είδους ανάπτυξη δίνει ένα χαρακτήρα στην πόλη που δεν ανταποκρίνεται στα σχέδια που υπάρχουν για αυτήν¹²⁹. Ετσι λοιπόν, η εξυγίανση δε συνέβη ποτέ, ούτε με αυτόν αλλά ούτε και με διαφορετικό τρόπο.

Τα μεγάλα αστικά κενά που άφησαν τα ερειπωμένα πλέον εργοστάσια εξακολουθούν να υπάρχουν και να μαρτυρούν την εγκατάλειψη. Καθώς άλλες πρώην βιομηχανικές περιοχές της χώρας περνούν

128 <http://www.sport24.gr/Sports/Motorsport/Formula1/ayto-einai-to-sxedio-gia-thn-prwth-pista-formula-1-sthn-ellada.3029152.html>

129 <https://kanalienna.gr/122221-2/>

στη μετά-μεταβιομηχανική εποχή, με τη μετατροπή και την επανάχρηση των εργοστασίων, στη Δραπετσώνα δεν έχει γίνει ούτε καν το πρώτο βήμα, αυτό της καταγραφής των βιομηχανικών χώρων, που θα οδηγήσει στη διάσωση της τεράστιας βιομηχανικής κληρονομιάς της περιοχής. Σε αντίθεση με τις περιοχές που αναφέρθηκαν, δεν υπήρξε ενδιαφέρον ούτε για χώρους τέχνης, ούτε για χώρους διασκέδασης και βέβαια δε θέλησε κανένας νέος να μετακομίσει στη Δραπετσώνα, όπως συνέβη στο Γκάζι, στο Μεταξουργείο και στο κέντρο της Αθήνας. Κι αυτό, γιατί η περιοχή, όσο κι αν έχει ερημώσει από τα κλειστά εργοστάσια, άλλο τόσο σημαντικό πρόβλημα αντιμετωπίζει από κάποια που λειτουργούν. Κανείς δε θα ήθελε να εγκατασταθεί σε έναν τόπο με μια τεράστια νεκρή ζώνη δίπλα στη θάλασσα, όπως αυτή των λιπασμάτων. Κανείς δε θα ενδιαφερόταν να μετακομίσει σε μια πόλη που στην καρδιά της λειτουργεί τσιμεντοβιομηχανία που η σκόνη της σκεπάζει τη γύρω περιοχή, κανείς δε βρίσκει ενδιαφέρουσα τη διαμονή του δίπλα σε διυλιστήρια και δεξαμενές που πνίγουν τους κατοίκους με τις αναθυμιάσεις τους. Οι σύγχρονες βιομηχανικές εγκαταστάσεις της περιοχής δημιουργούν σοβαρά προβλήματα, χωρίς ωστόσο να προσφέρουν σημαντικό αριθμό θέσεων εργασίας. Οι κάτοικοι, πέρα από το πρόβλημα της ανεργίας και της επιβίωσής τους, προσπαθούν, μέσω συνεχών δράσεων και κινητοποιήσεων, να απομακρύνουν τις εγκαταστάσεις αυτές, που επιβαρύνουν ακόμα περισσότερο την κατάσταση και υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής τους¹³⁰.

Η περίπτωση της Δραπετσώνας απέχει από τα κέντρα των πόλεων που μετά την απομάκρυνση της βιομηχανίας, αναβαθμίστηκαν και έγιναν τόποι κατοικίας νέων, με χώρους δημιουργίας καλλιτεχνών και χώρους τέχνης ή διασκέδασης. Ωστόσο, δεν είναι μια πόλη χωρίς προοπτικές. Το κομβικό σημείο που βρίσκεται, δίπλα στο μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας, θα μπορούσε όντως να αποτελέσει, αν όχι τουριστικό προορισμό, μια στάση για γνωριμία με τον τόπο. Θα μπορούσε, εκμεταλλευόμενη τη βιομηχανική της ιστορία, σε συνδυασμό με το ρεμπέτικο και την κουλτούρα των προσφύγων, να αποτελέσει μία εναλλακτική πρόταση επαφής του επισκέπτη με τον πολιτισμό της περιοχής. Και, αν και μέχρι τώρα δεν υπήρξε κάποια κίνηση για τη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς της Δραπετσώνας, φαίνεται πως εκεί κλείνουν και τα σχέδια που ήδη υλοποιούνται, παρά τις αργές εξελίξεις. Κι αργά η γρήγορα, φαίνεται πως θα ανακαλύψει τα στοιχεία που την κάνουν να ξεχωρίζει και θα τα αξιοποιήσει για να δημιουργήσει την ταυτότητα με την οποία θα γίνει γνωστή.

Για τα 640 στρέμματα της πρώην λιμενο-βιομηχανικής περιοχής, το 2016, προκηρύχθηκε από την Περιφέρεια Αττικής, αρχιτεκτονικός διαγωνισμός που αφορούσε στην ανάπλαση και τη διαμόρφωση του χώρου για διαφορετικές δράσεις και χρήσεις. Τα έργα για την ανάπλαση γύρω από τα ερείπια του εργοστασίου έχουν ήδη ξεκινήσει, ενώ από το καλοκαίρι του 2017, ο χώρος των λιπασμάτων χρησιμοποιείται για πολιτιστικές εκδηλώσεις, οι οποίες αποτελούν ευκαιρία γνωριμίας των επισκεπτών με την πόλη, αλλά και λόγο για να υπάρξει ξανά ζωή στην παρηκμασμένη και απομονωμένη, πίσω από συρματοπλέγματα, περιοχή.

Σκοπός για τη Δραπετσώνα, αλλά και κάθε πόλη με βιομηχανικό παρελθόν και αβέβαιο μέλλον, είναι να αξιοποιηθούν οι χώροι όπου άνθισε η βιομηχανία, με τρόπο που να αναδεικνύει τον πολιτισμό και την ιστορία της περιοχής, με δράσεις συνδεδεμένες με αυτήν την ιστορία, έτσι ώστε οι κάτοικοι, πέρα από την απασχόληση, να συνειδητοποιήσουν τις αλλαγές στη ζωή τους και στην πόλη αυτή η περίοδος και, πατώντας στην παράδοσή τους, να προχωρήσουν στη νέα εποχή. Στην εποχή που οι πόλεις ανακαλύπτουν αυτό που τις κάνει να ξεχωρίζουν, προσδιορίζουν την ταυτότητά τους και ανάλογα

130 http://neakeratsiniou.blogspot.com/2018/06/blog-post_5.html

διαμορφώνουν τον αστικό χώρο.

5. Επίλογος

Τα ερείπια που υπάρχουν γύρω μας, μας μιλούν για τους ανθρώπους, τους τόπους, τον τρόπο ζωής και τις συνθήκες της εποχής που ήταν ζωντανά. Τα ερείπια της μεταβιομηχανικής κοινωνίας μάς μιλούν για την εποχή της βιομηχανικής παραγωγής, τους εργάτες, τους βιομήχανους, τη σχέση τους, το διαχωρισμό των τάξεων με βάση αυτήν τη σχέση και την κοινωνική ζωή σε μια βιομηχανική πόλη. Τα θαυμάζουμε ή τα ερμηνεύουμε πολλαχώς, καθώς "η ίδια οντότητα αποκτά διαφορετικά νοήματα εντός διαφορετικών πλαισίων"¹³¹, ανακαλύπτουμε το αισθητικό αποτέλεσμα από τη δύναμη της φύσης πάνω στην ανθρώπινη δημιουργία, μας κάνουν να νοσταλγούμε άλλες εποχές, θυμίζοντάς μας, ωστόσο, πως πρέπει να αναζητούμε τρόπους να προχωρήσουμε στο μέλλον, να προσαρμοστούμε στη νέα εποχή και τις νέες συνθήκες. Αλλωστε, για να προχωρήσουν οι κοινωνίες, είναι απαραίτητο να συνυπάρχουν η σύνδεση με την πολιτιστική τους κληρονομιά και η διάθεση για εξέλιξη. Εκεί πρέπει να στοχεύει η διαχείριση των ερειπίων - είτε αυτή έχει θετικό, είτε αρνητικό πρόσημο¹³². Να γίνεται δηλαδή με τρόπο ώστε να διατηρείται ένα αποτύπωμα της ιστορίας της πόλης και της βιομηχανίας και να επιχειρείται η σύζευξη με τις νέες λειτουργίες που θα στεγαστούν σ' αυτούς τους χώρους, πράγμα που έχει επιτευχθεί σε αρκετά παραδείγματα, ακόμη και στην Ελλάδα¹³³.

Καθώς οι σύγχρονες πόλεις απαλλάσσονται από τη βιομηχανία και τη δευτερογενή παραγωγή, αναζητούν τρόπους να συντηρηθούν. Ετσι, στρέφονται στις υπηρεσίες, κυρίως στον πολιτισμό και τον τουρισμό. Το city branding αποτελώντας ένα νέο εργαλείο είναι για τις πόλεις, οι οποίες αποδεσμεύονται από την κεντρική διοίκηση και παίρνουν την τύχη τους στα χέρια τους, προσδιορίζοντας την ταυτότητά τους, αυτό που θα τις κάνει να ξεχωρίσουν, ώστε να προσελκύσουν επενδυτές, αλλά και επισκέπτες. Οι μεταβιομηχανικές πόλεις, στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν τα βιομηχανικά τους ερείπια, περνώντας στη νέα εποχή, θα αναζητήσουν την ταυτότητά τους στη βιομηχανική τους κληρονομιά. Θα αναζητήσουν τον τρόπο με τον οποίο τα κατεστραμμένα εργοστάσια θα ενταχθούν σ' αυτές και θα αναδειχθούν ως κομμάτια της ιστορίας τους, πάνω στα οποία θα βασιστεί και η μετέπειτα πορεία τους. Το ερείπιο, ως ίχνος της ιστορίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς, χρησιμοποιείται για τη συντήρηση της συλλογικής μνήμης. Κι αν αυτό συνέβαινε μέχρι τώρα με τα αρχαία ερείπια, στη μεταβιομηχανική εποχή, θα συμβεί και με τα βιομηχανικά. Κι ο τρόπος με τον οποίο θα σχεδιαστούν ξανά τα ερειπωμένα εργοστάσια, θα πρέπει να ακολουθεί τις ανάγκες, τις δυνατότητες και τους νέους στόχους της περιοχής. Στην προσπάθεια των σύγχρονων κοινωνιών να φτιάξουν μια νέα, ελκυστική εικόνα, έχει παρατηρηθεί η παύση της ερειπίωσης, είτε με την κατεδάφιση του ερειπίου είτε με την ανακατασκευή του. Σε κάθε περίπτωση, παύει να είναι ερείπιο και μετατρέπεται σε ένα προϊόν από το οποίο αναμένεται κέρδος. Κατασκευάζουν αυτό που θέλουν να πουλήσουν, ανακατασκευάζοντας δηλαδή τα ερείπια είναι σαν να

131 Aby Warburg, Mnemosyne Atlas

132 το θετικό ή αρνητικό πρόσημο, δεν έχει στόχο να κρίνει θετικά ή αρνητικά τη μορφή διαχείρισης, στόχο έχει να δείξει με απλό αναπαραστατικό τρόπο, το υπάρχει δεν υπάρχει. Μπορεί και οι 2 τρόποι διαχείρισης να αποτελούν εξίσου πετυχημένα παραδείγματα.

133 Διονύσης Ζήβας, σελ. 157

Εικ.12: Γενική άποψη των ερειπίων της Δραπετσώνας

συντηρούν και να αφηγούνται το παρελθόν τους, το οποίο κουβαλάει μνήμες, προκαλεί νοσταλγία και, τελικά, πουλάει. Μέσα στους ανακατασκευασμένους χώρους, ένα νέο είδος βιομηχανίας αναπτύσσεται, η οποία εμπορεύεται ακόμη και το παρελθόν, με την αναπαράστασή του. Σε κάθε περίπτωση, το ζητούμενο είναι το οικονομικό κέρδος. Ωστόσο, πρέπει να ξεκαθαριστεί πού πάει αυτό το κέρδος. Το παράδειγμα από εξευγενισμένες πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, δείχνει ότι, όταν αναλαμβάνουν οι ιδιώτες και αποσύρονται οι τοπικές αρχές και οι πολίτες, η ανάπτυξη και η πρόοδος αφορούν τους ίδιους. Η αναγέννηση του Detroit, για παράδειγμα, ήταν εντυπωσιακή, αλλά δε διέφερε από την περίπτωση που κάποιος κρύβει τα σκουπίδια κάτω από το χαλί. Και στην προκειμένη περίπτωση, τα σκουπίδια ήταν τα ανθρώπινα θύματα της αποβιομηχάνισης, που εξακολούθησαν να παραμένουν θύματα και στο νέο, εξευγενισμένο περιβάλλον.

Από την άλλη, η κατεδάφιση του παλιού εργοστασίου θα απελευθερώσει ένα μεγάλο μέρος γης, που ίσως να αποκτήσει μεγάλη αξία, ενώ θα δοθεί η ευκαιρία να τοποθετηθεί εκεί μια νέα κατασκευή, πράγμα που συνέβη στο Bilbao και προφανώς κάτι ανάλογο προσδοκούσε και η ιδιοκτήτρια των Λιπασμάτων, ξεκινώντας τη διαδικασία κατεδάφισης των κτισμάτων. Η κατεδάφιση, βέβαια, ενδείκνυται για τις περιπτώσεις που τα κτήρια έχουν υποστεί μεγάλη φθορά, σε βαθμό που είναι ασύμφορη η επισκευή τους ή ακόμη κι όταν βρίσκονται μακριά από τον αστικό ιστό, πράγμα που θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως συμβαίνει και με τα λιπάσματα, αφού δε βρίσκονται στο κέντρο της Δραπετσώνας, ωστόσο βρίσκονται σε ένα πολύ σημαντικό σημείο για την περιοχή. Το Bilbao, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα δημιουργίας νέων κατασκευών, έτυχε να κάνει τις κατάλληλες, τολμηρές κινήσεις σε μία εποχή που η τάση, αδιαφορώντας για τη μνήμη και την ιστορία, ήθελε εντυπωσιακές κατασκευές και επιβλητικά κτήρια, με αποτέλεσμα να μεταμορφωθεί σε μια πόλη που ζει από τον τουρισμό. Ωστόσο, 20 χρόνια μετά το Guggenheim, το οποίο σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα απέφερε κέρδη, κανείς δεν μπορεί να πει με σιγουριά ότι αν γινόταν σήμερα το ίδιο εγχείρημα, θα είχε την ίδια επιτυχία. Ο τρόπος ζωής αλλάζει με εξαιρετικά γρήγορους ρυθμούς και η ταξιδιωτική τάση είναι συνδεδεμένη με την εμπειρία από την κουλτούρα των άλλων. Ο κόσμος αναζητά τη μνήμη που βρίσκεται μέσα στους χώρους του κάθε τόπου κι αυτό δείχνει να το αναγνωρίζει και η τοπική κοινωνία του Bilbao που αναζητά εκ νέου τρόπους διαχείρισης των βιομηχανικών της κτηρίων, για την προώθηση της βιομηχανικής κληρονομιάς ως τοπική κουλτούρα.

Τα εργοστάσια είναι κατασκευές που φτιάχτηκαν για την παραγωγή και στη μεταβιομηχανική εποχή, καθώς έχουν χάσει το σκοπό τους, χρειάζονται ανακατασκευή. Η δομή τους δεν είναι πάντα συμβατή με άλλες χρήσεις, επομένως, σε περίπτωση επανάχρησης, δε θα συνέφερε μια χρήση που θα απαιτούσε πολλές παρεμβάσεις στο υπάρχον κτίσμα. Γι' αυτό και στις περισσότερες περιπτώσεις, αντιμετωπίζονται συντηρητικά, με επενδύσεις χαμηλού ρίσκου, χαμηλού κόστους και, συχνά, χαμηλής απόδοσης. Ετσι, πολλές φορές, το παλιό εργοστάσιο γίνεται μουσειακός χώρος στον οποίο παρουσιάζεται η λειτουργία του ίδιου του εργοστασίου, προσφέροντας βιομηχανική εμπειρία στους επισκέπτες, που συνήθως είναι μικρά παιδιά που καλούνται να γνωρίσουν μια άγνωστη, ίσως και μυθική για αυτά εποχή, συχνά επιδιώκοντας τη συμμετοχή τους στην παραγωγή και την κατασκευή του προϊόντος. Ακολουθώντας, λοιπόν, τις τάσεις και αυτό που ζητάει η σύγχρονη εποχή, το βιομηχανικό ερείπιο αποκαθίσταται και, αν και δεν παράγει πια εμπορεύματα για να πουλήσει, πουλάει μνήμη και την αναπαράσταση της βιομηχανικής παραγωγής.

Οι νέες πόλεις κατασκευάζουν το παρελθόν τους, με τρόπο που να φαίνεται ελκυστικό, και καλούν

επισκέπτες να το γνωρίσουν. Κι όπως το κάθε προϊόν γίνεται πιο ελκυστικό μέσα στην κατάλληλη συσκευασία, η παρουσίαση του παρελθόντος γίνεται σε χώρους από άλλες εποχές και άλλες συνθήκες κι έτσι τονίζεται η αυθεντικότητά του. Η αποκατάσταση των βιομηχανικών ερειπίων μπορεί να είναι από μια ολοκληρωμένη ανακαίνιση του χώρου, έως μια απλή επισκευή που θα δώσει στέγη σε δράσεις σε ομάδες τις περιοχής. Σήμερα πάντως, δεν απαιτούνται μεγάλες επενδύσεις πάνω στο ερειπωμένο κτίσμα, καθώς με τον τρόπο που εξελίσσονται οι απαιτήσεις των επισκεπτών και των καταναλωτών, τίποτα πια δεν είναι δεδομένο κι αυτό που μέχρι πριν από λίγο καιρό ήταν πρωτοποριακό, σύντομα μπορεί να θεωρηθεί παρωχημένο. Ίσως σε κάποιο κοντινό μέλλον, αυτή η, τόσο ισχυρή, για την εποχή μας, έκφραση να αποτελέσει παρελθόν, κι η αναπαράσταση της παραγωγής να δώσει τη θέση της στη μικρή παραγωγή ή σε οτιδήποτε δεν είμαστε σε θέση να φανταστούμε, όπως άλλωστε κανείς δε φανταζόταν, στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης, τη μελλοντική σχέση των ανθρώπων με τις μηχανές, ή ακόμη και πρόσφατα, κανείς δε θα πίστευε ότι τα εργοστάσια, από κολαστήρια της εργασίας, θα μετατρέπονταν σε χώρους όπου οι νέοι διασκεδάζουν ή χαρούμενα παιδιά μιμούνται τους εργατές μέσα από το παιχνίδι.

Οι βιομηχανικές πόλεις ήταν, ούτως ή άλλως, καταδικασμένες στην υποβάθμιση, αφού η ύπαρξη της βιομηχανίας σε μια περιοχή προκαλεί από περιβαλλοντική ρύπανση, μέχρι κοινωνικά προβλήματα, τα οποία ωστόσο παρατηρήθηκε ότι έγιναν ακόμη πιο έντονα κατά το πέρασμα στη μεταβιομηχανική εποχή. Επιπλέον, τα ερειπωμένα εργοστάσια άφησαν αστικά κενά και επιβάρυναν ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Οι κάτοικοι των πόλεων αυτών, άνεργοι σε μεγάλο ποσοστό, είτε τις εγκατέλειψαν, αναζητώντας αλλού μια καλύτερη τύχη, είτε παρέμειναν ζώντας και τη δική τους παρακμή δίπλα στα χαλάσματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρήθηκε πως άλλοτε οι κάτοικοι έμειναν μακριά από αυτούς τους χώρους κι άλλοτε συμμετείχαν σε δράσεις γύρω από αυτούς, εντάσσοντάς τους ξανά, με ένα διαφορετικό τρόπο, στην καθημερινότητά τους. Στη Δραπετσώνα, τα μεγάλα αστικά κενά που δημιουργήθηκαν από τα κλειστά εργοστάσια, σε συνδυασμό με τη βιομηχανία που εξακολουθεί να λειτουργεί, ρυπαίνοντας ωστόσο το περιβάλλον, συντέλεσαν στην επιπλέον υποβάθμιση της ζωής στην πόλη. Σημαντικότερο κενό, που υποβάθμιζε όλη τη γύρω περιοχή, ήταν ο χώρος των λιπασμάτων, που καταλαμβάνει μια μεγάλη έκταση της παράκτιας περιοχής, εμποδίζοντας την πρόσβαση των πολιτών σε αυτήν.

Ωστόσο, αυτό που έχει παρατηρηθεί στις περιπτώσεις που αποκαταστάθηκαν περιοχές με βιομηχανικά ερείπια, είναι ότι η νεοφιλελεύθερη κουλτούρα κατασκευάζει ταυτότητες με βάση το lifestyle και τον ατομικισμό, ενώ στο πλαίσιο επανασχεδιασμού των πόλεων παρατηρήθηκε προσπάθεια για απομάκρυνση των φτωχών και των διαφορετικών. Τα ερειπωμένα κτήρια της παρηκμασμένης περιοχής αγοράστηκαν σε χαμηλή τιμή από επενδυτές, για να μετατραπούν σε χώρους άσκησης επιχειρηματικότητας. Ο,τι απέμεινε από την εργατική τάξη απομακρύνθηκε και αντικαταστάθηκε με τη νέα, δημιουργική τάξη, που αποτελείται συνήθως από νέους πτυχιούχους με διάθεση για δουλειά και δημιουργία. Δεν ήταν σε όλες τις περιπτώσεις επιτυχημένη η εξυγίανση που επιχειρήθηκε στους χώρους αυτούς, αφού η φτώχεια δεν καταπολεμήθηκε, αλλά απομακρύνθηκε από τις περιοχές παρέμβασης, με τα απαγορευτικά, πλέον, ενοίκια. Πολλές από τις νέες πόλεις είναι χωρισμένες στη φανταχτερή πλευρά, με τα εμπορικά καταστήματα και τους χώρους διασκέδασης, και το γκέτο των φτωχών. Αυτό παρατηρήθηκε κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες, καθώς στις πρώην βιομηχανικές πόλεις της Ευρώπης, συνήθως υπήρχε εκ των προτέρων μέριμνα και για την κατοικία των φτωχότερων τάξεων σε πρώην εργοστασιακά κτήρια.

Στις εξευγενισμένες πρώην βιομηχανικές πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, χρειάστηκε να εμφανιστεί το φαινόμενο της γκετοποίησης των φτωχών για να προχωρήσουν σε δράσεις που θα βελτιώσουν την ποιότητα ζωής τους. Τα λάθη από τον τρόπο που έγινε η εξυγίανση, εντοπίστηκαν εκ των υστέρων και αφορούσαν στην αλόγιστη διάθεση των χώρων σε κατασκευαστικές, αντί να προβλεφθεί κάποιος να μείνουν στους πολίτες ως δημόσιος χώρος, στο ότι κάποια κτήρια θα μπορούσαν να μετατραπούν σε οικονομική στέγη και κάποια άλλα να χρησιμοποιηθούν για να προωθήσουν την ντόπια τέχνη και δημιουργικότητα, ενώ σε κάποιους χώρους θα μπορούσε να συνεχιστεί η παραγωγή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Επίσης σημαντικό θα ήταν να έχουν οι κάτοικοι λόγο για το τι συμβαίνει στην πόλη τους, συμμετέχοντας στις επιτροπές που αποφασίζουν για την τύχη της. Η λήψη μέτρων για τον περιορισμό της αύξησης των νοικοιών στις εξευγενισμένες περιοχές, θα μπορούσε να μετριάσει το φαινόμενο, ενώ η μέριμνα για τη στέγαση σε δημόσιες κατοικίες, αλλά και η αύξηση των δαπανών για την καλύτερη διαβίωση των φτωχών, θα απέτρεπε την απομόνωση και την γκετοποίησή τους¹³⁴.

Αναζήτηση ταυτότητας και προώθηση της τοπικής κουλτούρας είναι η τάση στις ευρωπαϊκές πόλεις, ακόμη και στην περίπτωση του Bilbao (που έχει αποδείξει ότι ξέρει να αξιοποιεί τις απαιτήσεις της κάθε εποχής), που ξεκίνησε τη μεταμόρφωσή του εγκαταλείποντάς την τελείως, και παρά το ότι αυτή τη στιγμή αποτελεί ένα διεθνές πολιτιστικό και τουριστικό κέντρο, κατέληξε στη μετατροπή μιας ολόκληρης βιομηχανικής ζώνης σε ζώνη προώθησης της τοπικής κουλτούρας, καθιερώνοντας το θεσμό του εργοστασίου πολιτισμού το οποίο μάλιστα χρηματοδοτεί από ειδικό πρόγραμμα. Επιπλέον, στο παράδειγμα του Birmingham, η γειτονιά των κοσμημάτων, των μικρών εργαστηρίων και των ειδικευμένων εργατών, κατάφερε με τις δράσεις της για την τουριστική ανάδειξη της κουλτούρας της, να προσελκύσει επισκέπτες που θέλουν να τη γνωρίσουν, ενώ συγχρόνως, η συμμετοχή των κατοίκων στα κέντρα λήψης αποφάσεων που αφορούσαν το μέλλον της πόλης, απέτρεψε τα έντονα προβλήματα φτωχοποίησης που παρατηρήθηκαν σε άλλες περιπτώσεις.

Επιπλέον, φορείς, θεσμοί και δίκτυα που προωθούν την πολιτιστική κληρονομιά των πόλεων, όπως ο Κατάλογος Αυλής Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας της UNESCO, η Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης και, ειδικότερα στη σχέση βιομηχανικού ερειπίου και τουρισμού, η Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς, λειτουργούν υποστηρικτικά στις προσπάθειες των πόλεων να αποκτήσουν την επωνυμία τους.

Ενδεχομένως επειδή ήδη η χώρα βασίζεται στην τουριστική ανάδειξη του πολιτισμού της, φαίνεται πως και στην αποκατάσταση των βιομηχανικών ερειπίων, αυτά που αξιοποιήθηκαν για αυτού του είδους τη χρήση, όπως για παράδειγμα το Γκάζι ή το ΕΜΣΤ είχαν τη μεγαλύτερη επιτυχία, θεωρώντας, βέβαια, πως η επιτυχία είναι οικονομική, καθώς η ελληνική κοινωνία πρέπει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση. Η περίπτωση της Ελευσίνας, που, ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης για το 2021, έχει μπει στη διαδικασία επαναπροσδιορισμού της ταυτότητάς της μέσω της πολιτιστικής και βιομηχανικής της κληρονομιάς, είναι πολύ κοντά στην περίπτωση της Δραπετσώνας, καθώς οι δύο πόλεις έχουν ως κοινά στοιχεία την προσφυγική ιστορία και τη βιομηχανία. Τι θα μπορούσε όμως να λειτουργήσει, ειδικότερα σε μια βιομηχανική πόλη που έχει υποστεί τόσο εγκατάλειψη όπως η Δραπετσώνα; Με δεδομένο το ότι δεν έχει προχωρήσει ακόμη σε δράσεις που θα οδηγήσουν στην αναγέννησή της, μπορεί να επιλέξει τα διεθνή παραδείγματα που θα μιμηθεί κι αυτά

134 Peter Moskowitz, How to kill a city, σελ. 210-213

που θα αποφύγει, προσαρμόζοντάς τα πάντα στη δική της πολιτισμική και βιομηχανική παράδοση. Καθώς οι ελληνικές πόλεις τώρα μπαίνουν στη μετά-μεταβιομηχανική εποχή και στη φάση από την οποία ήδη έχουν περάσει πόλεις άλλων χωρών, είναι εύκολο να αποφευχθούν τα προβλήματα που ήδη παρατηρήθηκαν, ενώ υπάρχουν ήδη παραδείγματα που μπορούν να βοηθήσουν ώστε να δοθεί μια κατεύθυνση. Η Δραπετσώνα δεν είναι η πόλη που θα προσελκύσει νέους για να ζήσουν και να δημιουργήσουν εκεί, τουλάχιστον όχι στην κατάσταση που βρίσκεται σήμερα. Δεν ανήκει στις περιπτώσεις των πόλεων που τα κέντρα τους προσελκύουν τους νέους της δημιουργικής τάξης, γιατί στην περιοχή υπάρχουν άλλα, πιο ελκυστικά κέντρα. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς είτε στα λιπάσματα είτε σε άλλους χώρους, σε συνάρτηση με την πολιτική βούληση αλλά και με τις επιθυμίες της τοπικής κοινωνίας για το μέλλον της περιοχής, άργησε πολύ να ξεκαθαριστεί. Επιπλέον, έχει ήδη γίνει φανερό τι δεν είναι στις προθέσεις των αρχών αλλά και των κατοίκων της, αφού στο πλαίσιο του σχεδιασμού της νέας μορφής της, έχει ήδη αποφύγει τη μετατροπή της σε πόλη άσκησης επιχειρηματικότητας. Ειδικότερα για τα λιπάσματα, ούτε το σχέδιο με τα κτήρια που θα στέγαζαν απρόσωπες εταιρείες εφαρμόστηκε, ούτε η πίστα κατασκευάστηκε, που θα προσέλυε οργανωμένο τουρισμό για την παρακολούθηση αγώνων. Ωστόσο, στους εγκαταλελειμμένους χώρους, όπως δείχνουν τα παραδείγματα άλλων πόλεων, υπάρχουν πολλοί τρόποι για να αναδειχθεί η ιστορία της πόλης, η λαϊκή κουλτούρα και η βιομηχανική κληρονομιά. Μέσα στους πολλούς διαθέσιμους χώρους, οι άνθρωποι της πόλης μπορούν να αναζητήσουν τους φορείς και τα δίκτυα που θα στηρίξουν τις προσπάθειές τους να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητα της Δραπετσώνας, ώστε να προχωρήσει στη νέα εποχή, αποκαθιστώντας ταυτόχρονα τις απώλειές της. Η παρούσα εργασία εν κατακλείδι δεν επιχειρεί να επιμένει στη διατήρηση και επανάχρηση των ερειπίων με όποιο κόστος. Κάθε άλλο. Αφού εν πρώτοις διέκρινε τα χαρακτηριστικά της έλξης που νιώθει ο άνθρωπος για το ερείπιο και στη συνέχεια προχώρησε σε παραδείγματα, ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει ένας «καλός» τρόπος διαχείρισης - υπονοώντας τη συνέχεια των ερειπίων και την ανακατασκευή τους - και ένας «κακός» τρόπος διαχείρισης - υπονοώντας την κατεδάφιση τους. Η εργασία επιμένει ότι πρέπει να υπάρχει σε κάθε περίπτωση στρατηγικός σχεδιασμός για την αξιοποίηση των πρώην βιομηχανικών αποθεμάτων και κάθε φορά να δίνεται λύση ad hoc καθώς κάθε ερείπιο, κάθε βιομηχανικό απόθεμα ή ολόκληρα τμήματα πόλης, έχουν τη δική τους ιδιαιτερότητα και χαρακτηριστικά. Επιπρόσθετα τονίζεται ότι κάθε φορά θα πρέπει να εξασφαλίζεται η ποιότητα ζωής των κατοίκων, η αναβάθμιση των πόλεων, η διατήρηση της (συλλογικής) μνήμης μέσα από το σχεδιασμό, η διαρκής επανανοσηματοδότηση των ανοιχτών σημαινομένων - όπως είναι ένα ερείπιο - που συμβαδίζει με την τρέχουσα εποχή, και όχι η προσκόλληση σε διστακτικές στρατηγικές ανάπτυξης των πρώην βιομηχανικών πόλεων και ερειπίων που ακολουθήθηκαν ή δεν ακολουθήθηκαν περασμένες δεκαετίες.

6. Βιβλιογραφικές αναφορές

- Benjamin Walter, *The origin of german tragic drama*, Translated by John Osborne, Verso 1998
- Benjamin Walter, *Μονόδρομος*, Αγρα 2006
- Benovolo Leonardo, Λαζαρίδης Παντελής, *Βιομηχανική επανάσταση-βιομηχανική πόλη*, Νέα Σύνορα Α. Λιβάνης
- Derrida Jacques, *Memoires d'aveugle - l'autoportrait et autres ruines*, Louvre 1990
- Edensor Tim, *Industrial ruins - space, aesthetics and materiality*, Berg 2005
- Hobsbawm Eric John, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 2002
- Kant Immanuel, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, Σμίλη 2013
- Lafargue Paul, *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, Ροές 2007
- Lefebvre Henry, *Δικαίωμα στην πόλη - χώρος και πολιτική*, Κουκίδα 2007
- Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος - ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια 2004
- Moskowitz Peter, *How to kill a city - gentrification, inequality, and the fight for the neighborhood*, Nation books, 2017
- Rossi Aldo, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, University studio press 1991
- Ruskin John, *The Seven Lamps of Architecture*, 1849
- Tomlinson John, *Globalization and Cultural Identity*, στο Anthony G. McGrew, David Held, *The global transformations reader: an introduction to the globalization debate*, Polity Press, 2nd ed.
- Trigg Dylan, *The aesthetics of decay*, Peter Lang Publishing, New York, 2006.
- Vedrine Corine, *Όταν η επιχειρηματική σκέψη διαρθρώνεται στην αστική σκέψη: η περίπτωση της επιχείρησης Michelin στο Κλερμόν Φερράν (Γαλλία)*, στο Βαΐου Ντ., Βελιώτη-Γεωργοπούλου Μ., Δαλκαβούκης Β., Δρίνης Γ., Σαϊμάκης Γ., Ιωσηφίδης Θ., Καλαντίδης Α., Καρακασίδου Α., Κορωναίου Α., Κρητικός Γ., Μπάδα Κ., Οικονόμου Α., Οικονόμου Χ., Σουλιώτης Κ., Σπυριδάκης Μ., Τσακίρη Δ., Τσιμουρής Γ., Vedrine C., Χαμηλάκης Γ., *Μετασχηματισμοί του χώρου - κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος 2009
- Vergara Camilo Jose, *The New American Ghetto*, New Jersey: Rutgers University Press, 1997
- Αριστοτέλης, *Μικρά φυσικά*, τόμος πρώτος, Φέξη 1912 (<http://www.24grammata.com/wp-content/uploads/2010/12/aristot-mikra-1.pdf>)
- Αριστοτέλης, *Φυσικά βιβλία Γ' και Δ'*, Ζήτρος 2008
- Βάρναλης Κώστας, *Ποιητικά*, Κέδρος 1990
- Βεργόπουλος Κώστας, *Παγκοσμιοποίηση η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνης 1999
- Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά - Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη 2006

Ζήβας Διονύσης, *Τα μνημεία και η πόλη*, Libro 1997
 Καρύδης Δημήτρης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Παπασωτηρίου 2006
 Κοροβίνης Θωμάς, *Κανάλ ντ' αμούρ*, Αγρα, 1996
 Κούρος Πάνος, *Αισθητική του αρχιτεκτονικού ερειπίου*, Διδακτορική διατριβή ΑΠΘ, 1999
 Λυοτάρ Ζαν Φρανσουά, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση 1979
 Μαχαίρας Γιώργος, Μαυροκορδάτου Δήμητρα, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993) Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2007
 Μεταξάς Α-Ι. Δ., *Η ρητορική των ερειπίων*, Καστανιώτης 2005
 Μιχελής Παναγιώτης, *Η αισθητική αντοχή*, Νέα Εστία, Τεύχος 722, σελ 1077-1079, διαθέσιμο <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=89959&code=5013>
 Μπελαβίλας Νίκος, στο Μαΐστρου Ε., Μαυροκορδάτου Δ., Μαχαίρας Γ., Μπελαβίλας Ν., Παπαστεφανάκη Λ., Πολύζος Γ., *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2007
 Μπουνιουέλ Λουίς, *Η τελευταία πνοή*, μετάφραση Μ. Μπαλάσκα, Οδυσσεάς 2006
 Νίτσε, *Ανθρώπινο πολύ ανθρώπινο*, εκδοτική Θεσσαλονίκης χχ
 Νορντάου Μαξ, *Τα κοινωνικά φαινόμενα*, Οικονόμου 1988
 Ντεμπόρ Γκυ, *Η κοινωνία του θεάματος*, Ελεύθερος τύπος, χχ
 Ουάιλντ Οσκαρ, *Η ψυχή του ανθρώπου στο σοσιαλισμό*, Σοκόλη 2008
 Παπαστεφανάκη Λήδα, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993) Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2007
 Παρδάλη Αγγελική - *Το λιμάνι του Πειραιά - Διαχρονικοί μετασχηματισμοί και η αναπτυξιακή του συμβολή*, Πειραιάς 2012, Εκδόσεις Σταμούλη ΑΕ
 Πλάτων, *Πολιτεία*, μετάφραση Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Πόλις 2014
 Πλάτων, *Πρωταγόρας (ή Σοφισταί)*, Κάκτος-Οδυσσεάς Χατζόπουλος 1993
 Σοπενχάουερ Αρτουρ, *Για τη δυστυχία του κόσμου*, Πατάκη 2013
 Σπυριδάκης Μάνος, *Απασχόληση και ανάπλαση στην παράκτια πόλη. Η περίπτωση των λιπασμάτων Δραπετσώνας*, στο Βαΐου Ντ., Βελιώτη-Γεωργοπούλου Μ., Δαλκαβούκης Β., Δρίνης Γ., Σαϊμάκης Γ., Ιωσηφίδης Θ., Καλαντίδης Α., Καρακασίδου Α., Κορωναίου Α., Κρητικός Γ., Μπάδα Κ., Οικονόμου Α., Οικονόμου Χ., Σουλιώτης Κ., Σπυριδάκης Μ., Τσακίρη Δ., Τιμουρής Γ., Vedrine C., Χαμηλάκης Γ., *Μετασχηματισμοί του χώρου - κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος 2009
 Σταυρίδης Σταύρος, *Η σχέση του χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη* στο Μνήμη και εμπειρία του χώρου, Αλεξάνδρεια 2006
 Ταρκόφσκι Αντρέι, *Σμιλεύοντας το χρόνο*, Νεφέλη 1987
 Τριανταφυλλίδης Σταύρος, *η ιστορία της Δραπετσώνας* Αθήνα 1998
 Φουκώ Μισέλ, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Γνώση, 1986
 Χάιντεγκερ Μάρτιν, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, μετάφραση Τζαβάρα Γιάννη, Δωδώνη 1986

Άρθρα

Boym Svetlana, *Ruinophilia: Appreciation of Ruins*

Huysen Andreas, *nostalgia for ruins*, *Grey Room*, No. 23, 2006

Kavaratzis Mihalis, *Branding the City through Culture and Entertainment*, *Urban and Regional Studies Institute*

Simmel Georg, *Two essays, the ruin*, *The Hudson Review*, Vol. 11, No. 3 (Autumn, 1958), pp. 371-385

Αριστείδης Αντωνάς, *Η Αναβολή της Κατεδάφισης*, <http://antonas.files.wordpress.com/>

Διαδύκτιο

http://forumkeratsini.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=67:therizei-i-anergia-se-keratsini-drapetsona

<https://www.erih.net/>

<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=95133>

<https://www.citybranding.gr/2015/07/2006.html>

<https://camilojosevergara.com/Brooklyn/The-Other-Brooklyn/31>

<http://www.iaacblog.com/programs/bilbaos-bilbao-effect/>

<https://web.archive.org/web/20070917162759/http://www.zorrozaurre.org:80/twiki/bin/view/English/Zorrozaurre>

<http://www.zorrotzaurre.com/en/new-urban-districts/>

<http://www.zorrotzaurre.com/en/creative-island/>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Birmingham>

https://en.wikipedia.org/wiki/Jewellery_Quarter

<https://jewelleryquarter.net/visiting/>

<https://www.cityofathens.gr/texnes-politismos/xoroi-politismoy/xoroi-texnopolis>

<http://www.technopolis-athens.com/web/guest/home>

<http://gasmuseum.gr/>

<https://www.cityofathens.gr/katoikoi/texnes-politismos/xoroi-politismoy/politistiko-kentro-melina>

<http://www.emst.gr/museum/the-fix-building>

<http://parallaximag.gr/thessaloniki/o-xartis-tis-polis-ergostasio-ifanet>

<http://yfanet.espivblogs.net/%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%B-F%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/>

<https://www.citybranding.gr/2015/07/2006.html>

<http://www.kathimerini.gr/459631/article/politismos/arxeio-politismoy/votanikos-erhmh-xwra-ge-math-zwh>

<http://www.elefsina.gr>

<http://www.aisxylia.gr>

<https://eleusis2021.eu>
<http://www.uth.gr/to-panepistimio/campus#volos>
<http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Plinthokeramopoieias-Tsalapata/to-mouseio.aspx>
<https://vida-omada.blogspot.com/search/label/%CE%9D%CE%AD%CE%B1%20%CE%99%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1>
<http://www.sport24.gr/Sports/Motorsport/Formula1/ayto-einai-to-sxedio-gia-thn-prwth-pista-formula-1-sthn-ellada.3029152.html>
<https://kanaliena.gr/122221-2/>
http://neakeratsiniou.blogspot.com/2018/06/blog-post_5.html

Πηγές Εικόνων

Εικ.3: <http://reisennachasien.com/wp-content/uploads/2017/02/My-Son-Heiligtum-01.jpg>
Εικ.4,5: <https://www.haarkon.co.uk/explore-blog/st-dunstan-in-the-east-london>
Εικ. 6 http://www.nostalghia.com/ThePhotos/terrance_gallery.html
Εικ.9: <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CF%81%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%84%CF%83%CF%8E%CE%BD%CE%B1>
Εικ.1-2, 7-8, 10-12 : Προσωπικό αρχείο σπουδαστή

